

Kutadgubilig

FELSEFE - BİLİM ARAŞTIRMALARI

34

HAZİRAN 2017

TÖTÖTELES ÖZEL SAYISI

NEGATİF TEOLOJİ BAĞLAMINDA *APOPHASIS* İLE *APHAİRESİS*
VE
ARİSTOTELES’TE OLASI TERİM KÖKENİ ARAŞTIRMASI

Engin Yurt*

APOPHASIS AND *APHAİRESIS* IN THE CONTEXT OF NEGATIVE
THEOLOGY AND SEARCH FOR A POSSIBLE TERM ORIGIN IN ARISTOTLE

ÖZ

Bu çalışmada en temelde iki terime [*Apophasis* ve *Aphaireisis*] dair bir köken, anlam ve bağlam araştırması yapılması amaçlanmıştır. Felsefe tarihi içinde genellikle ilk olarak Pseudo-Dionysos Areopagita ile birlikte açık bir şekilde ortaya çıktığı düşünülen –ancak eğer istenirse Plotinus, Aristoteles, Platon ya da Parmenides’te de başlatılabilen– negatif teoloji içinde önemli bir yere sahip olan bu iki terimin [birbirleriyle eş anlamlıymış gibi anlaşılabilirliği açısından kavramsal ve bağlamsal bir soruna, yanlış anlaşılmaya da konu olmuş olan] Grek düşünmesi, kültürü içinde ve özellikle Aristoteles’te izinin sürülmesi denenmiştir. Aristoteles’te bu iki terimin hangi anlam ve bağlamda kullanıldığının, anlaşıldığının ortaya koyulmasıyla, bu iki terimin tarihsel olarak geçirdiği bağlam değişiklikleri açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Apophasis, Aphaireisis, negatif teoloji, Pseudo-Dionysos Areopagita, Aristoteles, terminoloji, terim, kelime, anlam, köken.

ABSTRACT

In this work, it has been mainly aimed to make a research on origin, meaning and context of two terms [*Apophasis* and *Aphaireisis*]. These two terms which have an important place within the negative theology that has been thought explicitly appeared first with Pseudo-Dionysos Areopagita –but if required, it can be started in Plotinus, Aristotle, Plato or Parmenides– in history of philosophy

* Dr., (engyu88@gmail.com). Yazı geliş tarihi: 30.04.2017; kabul tarihi: 12.06.2017.

[terms which also have been a subject to a misunderstanding, to a problem due to their being understood as synonymous with each other], are tried to be traced back within Greek thinking, culture and especially in Aristotle. With putting forth which sense and context these two terms were used and understood in Aristotle, the meaning and context changes these two terms had historically have been tried to be revealed.

Keywords: Apophasis, Apharesis, negative theology, Pseudo-Dionysos Areopagita, Aristotle, terminology, term, word, meaning, origin.

...

Giriş

Belli, spesifik kelimelerin kendilerine özgü güçleri vardır. Özellikle felsefe gibi sözler, konuşmalar, yazılar içinde işleyen bir alanda bu kelimelerin güçleri daha açık şekilde ortaya çıkar: Varlık, hiçlik, yokluk, öz, doğa, tanrı, ruh, doğüstü, metafizik, tin, yaşam, sanat, aşk ölüm gibi. Eğer bunlar ve temelde bunlar üzerine olan incelemeler felsefeden çıkarılırsa felsefe tarihinin çoğu da bu çıkarma işlemi ile birlikte götürülüp silinecektir. Bu durum elbette mantık alanından aşına olunan kaplam-iclem [*extension-intension*] meselesiyle¹ ilgili olduğu kadar felsefe tarihi boyunca düşünürlerin, filozofların neyi düşünmeye değer, düşünmeyi meşgul eden, düşünülmesi gereken tarzda gördükleri ya da neleri kendi düşüncülerinin konusu yapmaktan bir türlü kurtulamadıkları ile de ilgilidir. Gerçekten de felsefe birçok şey üzerine düşünmüştür ancak bazı şeyler üzerine daha çok düşünmüştür. Bu yazıda da bu türden büyük kelimeler, kavramlar olmasa da en temelde iki kelime üzerine yoğunlaşılacaktır. Bunlar (1) *apophasis* [ἀπόφασις] ve (2) *aphairesis* [ἀφαίρεσις].

Felsefi bir metnin onun hakkında olduğu şey, bazen birkaç sayfayla bazen de sadece birkaç paragraf ya da cümle ile anlatılabilir. Özellikle akademik dergilerde yayımlanan akademik makalelerde bu türden bir kısım bulunur ve buna *öz* ya da *özet* [*abstract*] adı verilir. Makalenin özetlendiği, ne hakkında olduğunun belirtildiği, makaledeki asıl meselenin ne olduğunun ortaya koyulduğu kısım olarak bu *öz* ya da *özet*, elbette bu kelimelerin ilk ya da alışıl gelmiş olan anlamını kastetmez. Tıpkı bu kelimelerin İngilizce karşılığı olarak kullanılan *abstract*'ın da genel olarak *abstract* kelimesinin ilk ya da alışıl gelmiş olan anlamı kastetmemesi gibi. Bir makalenin *abstract* anlamında özeti o makalenin *summary* anlamında özeti ile aynı şey olmadığı gibi akademik bir makalenin *abstract* anlamında özü de o makalenin *essence* anlamında özü ile aynı şey

¹ Konuyla ilgili açıklama için bkz. Frank Robert Palmer, *Semantics*, Cambridge University Press, New York 1997, s. 190-195; Jens Allwood – Lars-Gunnar Andersson – Osten Dahl, *Logic in Linguistics*, Cambridge University Press 1997, s. 125-130.

değildir. Ne de bir şeyi soyutlamanın [*to abstract*] o şeyin özetini çıkarmak ya da özünü ortaya koymak ile bir alakası vardır, en azından doğrudan [ya da bu konu şimdilik bir sorun olarak kenarda dursun]. Bu kelimeler, kavramlar, filler belli bir bağlam ve içerik söz konusu olduğunda kendi kullanım anlamlarına sahip olurlar. Bir araştırma ve çalışma alanı olarak terminoloji [*terminology*] ile sözcükbilim [*lexicology*], sözlükbilim [*lexicography*], kavram bilim [*semasiology*] ve ad bilim [*onomasiology*] arasındaki fark ve ilişki de bu türden bağlamlar ve içerikler üzerinden temellenir.² Terminoloji bu anlamda terimler ile ilgilenir;³ kelimelerin, isimlerin, kavramların belli, spesifik bağlamlarda ve içeriklerde başka başka anlamlara gelmesiyle. Buradaki çalışmada da en temelde bu türden bir terminolojik okuma ile iki terime odaklanılacaktır öncelikle, bunlar [daha önce de söylenildiği gibi, (1) *apophasis* [ἀπόφᾶσις] ve (2) *aphairesis* [ἀφαίρεσις]. Bu iki kelimenin birer terim olarak mevcut olmasının ne anlama geldiğine, bu iki terimin tarihsel olarak geçirdiği anlamsal ve bağlamsal değişimlere, ve bu iki terimin nasıl birbirlerine ait olup birbirlerinden farklı olmalarına ve zaman içinde daha da farklılaşmalarına rağmen birbirlerinin içinde var olmaya devam etmelerine. Bu iki kelimenin [ya da terimin] özellikle Pseudo-Dionysos Areopagita ve Aristoteles'teki anlamları ve kullanımları arasındaki farklar ve benzerlikler üzerinden.

Bu iki kelimenin ne anlama geldiğinin şimdi daha en baştan söylenmesinde bir sakınca yoktur: Biri *olumsuzlama* anlamına gelir, diğeri ise *soyutlama*. Daha açık olunması gerekirse; *apophasis* en genel olarak, *olumsuzlama*, *inkâr* [*denial*], *değilleme*, *negasyon* [*negation*], bir şeyden o şeyin tersini türetme, ortaya çıkarma, belirtme anlamında *çıkarsama* [*predication of one thing away from another*] anlamlarına gelir,⁴ *aphairesis* ise en genel olarak, *götürüp uzaklaştırma* [*take away*], *alıp götürme* [*carry off*], *ortadan kaldırma* [*removal*], *öteleyip bırakma* [*put off*], *soyutlama* [*abstraction*].⁵ Elbette bu bilgiler, sözlük bilgileri olarak şu an bu makale için önemli pek bir şey söylemez, ya da aslında olası olan her bir farklı bağlama işaret etmeleri açısından bu iki kelimeye dair söylenebilecek her bir şeyi söyler. Ancak yine de söz konusu bu iki kelimenin birer terime dönüştüğünde sahip olduğu anlamlar ve bağlamların açık kılınması olduğunda sözlükler sadece bir noktaya kadar işlevseldir, o noktadan sonrası için her bir bağlamın ve anlamın tüm açıklığıyla ortaya serilmesi gerekir. Eğer gerçekten

² Bu alanlar arasındaki ayrıma ve ilişkiye dair bir açıklama için bkz. Maria Teresa Cabré, *Terminology: Theory, Methods, and Applications*, Çev. Janet Ann DeCesaris, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia, s. 25-39.

³ Bir inceleme ve araştırma alanı olarak *terminolojinin* kökenine ve tarihsel gelişimine dair açıklama için bkz. Alain Rey, *Essays on Terminology*, Çev. Juan C. Sager, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia, s. 7-23.

⁴ H. G. Liddell-R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, 9. Baskı, Oxford 1996, s. 225-226. Burada *apophasis*'in bir önerme anlamına gelerek *apophansis* ile birbirine karıştırılması ya da birbirlerinin yerine kullanılması ile ilgilenilmemektedir, konuya dair kısa bir açıklama için bkz. Joep Lameer, *Al-Fārābī and Aristotelian Syllogistics: Greek Theory and Islamic Practice*, E. J. Brill, Leiden 1994, s. 76.

⁵ H. G. Liddell-R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, s. 285-286.

herhangi bir kelime özel, spesifik bir bağlam kazanarak bir terime dönüştüğünde bu dönüşümün o kelimeye ne kattığının, o kelimedenden ne aldığıın, terimin gerçekte neye işaret ettiğinin görülmesi, ortaya koyulması isteniyorsa.

Örneğin Heidegger bu türden bir kelime-terim ikililiği üzerinden anlam araştırmasını Grekçe οὐσία [töz-ousia] hakkında gerçekleştirmiştir:

“Οὐσία’nın [ousia] Aristoteles’e dair araştırmada temel bir kavram olduğunu daha önce söyledim. Bu türden ifadeler, aynı zamanda vurgulanmış ifadelerin karakterine sahip olan, ayrıca ‘terimler’ olarak da tanımlanır ve bir sorgulamanın bilimsel bağlamı içinde bunlara açıkça eklenen anlam, ifadenin ‘terminolojik’ anlamıdır. *Terimlerin oluşmasına* ilişkin farklı olanaklar vardır: 1. Belirli bir konu/şey [Sache] bağlamı keşfedilir, ilk kez görülen –söz bu bağlamda bulunmaz, söz *birlikte biçimlenir konu/şey ile* [es fehlt das Wort, das Wort wird mit der Sache zusammen geprägt]. Mevcut olmayan bir ifade birden bir terime dönüşebilir, ki bu da daha sonra genel kullanıma ve günlük konuşmanın içine girerek dağılıp yok olur. 2. İkinci olarak, terimin *zaten hâlihazırda mevcut olan bir söze* sabitleneceği bir şekilde eğitim ilerleyebilir, öyle ki olağan anlam ile birlikte kullanılan anlamın bu yönü –her ne kadar açık bir şekilde olmasa bile– artık terminolojik anlam içinde bir temaya dönüşmüştür.”⁶

Heidegger, bir terimin oluşmasında terimin anlamının nasıl şekilleneceği ya da ortaya çıkacağına dair bu araştırmasında terimi bu terim ile ilişkili olabilecek sözü –yani kelimeyi– baskın bir şekilde göz önünde bulundurur. Bir terim, ya günlük dilde zaten hâlihazırda konuşulmakta olan ve bir yere sahip olan bir söze eklenmiş olarak ortaya çıkar ve böylece terminolojik anlam oluşur [günlük kullanımdaki anlamı *varoluş* olan *dasein*, Heidegger’in özellikle birinci döneminde –birçok farklı anlamının yanı sıra– en genel olarak, varlığın anlamını sormaya ve kavramaya yetili olan varolan’ı tanımlayan terminolojik bir anlam kazanması açısından bu türden bir terimdir mesela] ya da herhangi bir sözün, kelimenin henüz atanmış olmadığı, mevcut olmadığı bir durumda bir terim ortaya çıkabilir ve belli bir terminolojik anlama ve bağlama işaret ediyor olabilir [özellikle akronim şeklinde oluşmuş –aids, skuba, lazer, pin vs.– ve ayrıca hiçbir belli etimolojik geçmişe sahip olmayan –tantrum, caz vs.– kelimeler gibi]. Bir kelimenin ya da kavramın günlük kullanımdaki anlamı ile bu kelimenin, kavramın bir terime dönüştüğündeki anlamı arasındaki ilişkinin [ve bazen de ilişkisizlik] durumu bu iki anlamın da karşılıklı olarak birbirlerini etkilemesinde ve şekillendirmesinde etken bir öğedir. Heidegger bu terminolojik araştırmaya şöyle devam eder:

“Οὐσία ifadesi, Aristoteles’e dair araştırmada temel bir terim olarak, doğal dil içinde *alışıl gelmiş bir anlama* sahip olan bir ifadeden türer. Alışıl gelmiş anlam, bir sözün *doğal konuşma* içinde sahip olduğu anlamıdır. *Doğal konuşma*, her zaman *ilk olarak* [zunächst] ve *çoğunlukla* [zumeist] gerçekleşen konuşmadır; konuşmanın başka bir tarzı –bilimsel tarzı– dünya içinde hâlihazırda mevcut iken. Anlamın ve ifadenin *alışıl gelmişliği* [Geläu-

⁶ Martin Heidegger, *Grundbegriffe der Aristotelischen Philosophie, Gesamtausgabe Band 18*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main 2002, s. 23.

figkeit] ayrıca, bunun *ortalama bir anlayış* [durchschnittlichkeit des Verständnisses] içinde işlediği anlamına da gelir. Bu, kendiliğinden anlaşılabilir [selbstverständlich] bir şey olarak görülmek için uygundur; 'hemen kolaylıkla' [ohne weiteres] anlaşılır. 'İnsanlar', alışıl-gelmiş olma karakterine sahip olan bir ifadeyi böyle kolaylıkla anlar; bu, her bir kişinin en başından beri onun içinde büyüdüğü dilin ortak hazinesi [gemeinsamen besitz] içinde bulunur. Ancak, οὐσία'da, söz konusu olan şey alışıl-gelmiş anlam ortadan kalkarken terminolojik anlamın alışıl-gelmiş anlamdan doğması değildir, aksine, Aristoteles için alışıl-gelmiş anlam sürekli ve eşzamanlı bir şekilde terminolojik anlam ile yan yanadır.⁷

Heidegger bir kelimenin günlük konuşma dilindeki anlamı ile terminolojik anlamı arasındaki ilişkinin yapısına dair bu görüşlerini –o her ne kadar οὐσία [ousia] öze-linde⁸ konuşmuş olsa da bu görüşleri herhangi bir alışıl-gelmiş anlam– terminolojik anlam ikililiğinde göz önünde bulundurmamak işlevsel ve faydalı olacaktır. Bu iki anlam arasındaki ilişkinin bu iki anlamın birbirini nasıl etkilediği ve şekillendirdiğinin öne-mi ve gücü, belki de burada ele alınacak olan iki kelime [ve aynı zamanda terim de olan elbette] *apophasis* ve (2) *aphairesis* için de geçerlidir. Heidegger bir kelimenin bu iki anlamı arasındaki ilişkinin yapısına dair şöyle bir uyarıda bulunur: “Yine de, terminolojik anlamı, alışıl-gelmiş anlamdan keyfi bir şekilde çıkarsamama konusunda dikkatli olmalıyız. Aksine, alışıl-gelmiş anlam öyle bir anlaşılmalı ki biz alışıl-gelmiş anlam aracılığıyla terminolojik anlama doğru *yöneltilmiş* [Anweisungen] olmalıyız.”⁹ Bu anlamda şimdi yapılması gereken öncelikle *apophasis* ve *aphairesis* kelimelerinin alışıl-gelmiş ve terminolojik anlamlarının belirlenmesi gerekir. Ancak böyle bir belirleme ile bu iki farklı anlam [alışıl-gelmiş-terminolojik] arasındaki ilişki ortaya çıkarılabilir ve ancak böyle bir ortaya çıkarma ile bu iki kelimenin [*apophasis* ve *aphairesis*] birbirlerine nasıl ve ne kadar ait olduğu, nasıl özsel olarak ilişkili olduğu açığa çıkarılabilir.

Burada elbette bu iki kelimenin özellikle negatif teoloji içinde ve özellikle Pseudo-Dionysos Areopagita'da ortaya çıkan spesifik terminolojik anlamı ile ve bu terminolojik anlamı olanaklı kılan bir köken olarak Aristoteles'te bu iki kelimenin kullanım anlamları ve bağlamları ile ilgilenilmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde iki türlü ilerlenebilir. Öncelikle bu kelimelerin Aristoteles'teki anlamları ve bağlamları ortaya çıkarılabilir ve daha sonra da bunların negatif teoloji içinde, Pseudo-Dionysos Areopagita'da nasıl bir anlam ve bağlam değişimine uğradığı gösterilebilir. Bu bir kelimenin ya da terimin tarihsel soy kökünü ortaya koymada kronolojik bir düzen sağladığı için işlevseldir. Ya da ikinci bir yol olarak tam tersi bir şekilde ilerlenip öncelikle Pseudo-Dionysos

⁷ Martin Heidegger, *Grundbegriffe der Aristotelischen Philosophie, Gesamtausgabe Band 18*, s. 24.

⁸ Heidegger, bu terimin iki farklı anlamı [alışıl-gelmiş anlam-terminolojik anlam] arasındaki farkı şu şekilde dile getirir: “Οὐσία'nın alışıl-gelmiş anlamı belirli bir varolana işaret eder, dağlara ya da diğer insanlara değil. Οὐσία, terminolojik olarak, 'kendi varlığında olduğu hâliyle varolan'dır [Seiendes im Wie seines Seins].” Bkz. Martin Heidegger, *Grundbegriffe der Aristotelischen Philosophie, Gesamtausgabe Band 18*, s. 24.

⁹ Martin Heidegger, *Grundbegriffe der Aristotelischen Philosophie, Gesamtausgabe Band 18*, s. 24.

Areopagita ve negatif teolojide bu kelimelerin sahip olduğu spesifik terminolojik anlam ortaya koyulabilir ve daha sonra Aristoteles'e geri dönülüp kelimelere dair bir tür köken arayışı şeklinde bir araştırma gerçekleştirilebilir. Bunların ikisi de felsefi bir metnin, makalenin içinde geçerli olarak tercih edilebilir, gerekçelendirilebilir ve işlevsel yollardır. Burada, bu iki terimin birer terim olarak önemlerini açığa çıkarması açısından öncelikle bu terimlerin negatif teoloji içinde nasıl anlam ve bağlamlara sahip olduğunun ortaya koyulması daha kritik öneme sahiptir.

Negatif teoloji ve *apophasis* arasındaki ilişki, daha bu "negatif teoloji" ifadesinin [aynı zamanda *apofatik teoloji* –apophatic theology– olarak da anılan] tam da içinde, isminde başlar:

"Antik apofasis [*apophasis*] geleneği, ya da negatif teoloji, 'Tanrı' denilen sonsuzluk ile ilgilenir. Bu Tanrı hakkındaki konuşmayı hem der hem de demez [It says and unsays talk about that God]. Bir sonraki anda daha fazla konuşmaya ilham verecek olan gizemin önünde dili tutulur. Bu geleneksel apofatik dil ve davranışların içinde bulunan paradoks kesinlikle hepimizi bu sayfalarla meşgul tutacak kadar –konuşmama olarak konuşma, bilmeme olarak bilme, ışık olarak karanlık– akıl almazdır. Apofatik mistikler –Musevi, Hristiyan, Müslüman– gerçekten de konuşur. Ciltler [boyunca] konuşurlar ve konuşmazlar [They speak and unspeak volumes]. Yasaklanmamış katafasis [kataphasis] (apofasis'in varsayılan olumsuzlayıcı karşıtı) ile, aynı anda itirafçı ve spekülatif, ayinsel ve felsefi olarak, Tanrı hakkında konuşurlar. Daha çok konuştukça, daha çok konuşmazlar [The more they speak, the more they unspeak]; ama yine de hakkında konuştuklarının sonsuzluğu yüzünden, sanki konuşmayı hiç bırakamazlarmış gibi gözükür."¹⁰

Apofatik teoloji, bu anlamda kutsal olan hakkında bir tür söylemeyerek söyleme ya da dile getirmeden dile getirme pratiğine işaret eder. Bu anlamda *apophasis* elbette bir tür negasyon, olumsuzlama ya da değilmedir, ancak öyle spesifik bir negasyon, olumsuzlama ya da değilmedir ki, dile getirilemez olanı dile getirmeden dile getirme olanağını kendinde taşıyan ya da en azından bu olanağa yaklaşan bir tür negasyona işaret eder. *Apophasis* bu anlamda negatif teoloji içinde tanrıya ya da kutsal olana dair şu ya da bu belirleyici, olumlu [kataphatic] ifadelerin, sözlerin, önermelerin bir negasyonuna işaret etmez ama olası tüm olumlu sözlerin bir işlevsizliğinin kabulü üzerinden söylenemez olanın söylenmeden söylenmesinin olanaksız olanağını denemeyi amaçlar. *Apophasis* bu bağlamda düşünüldüğünde söylenen şeyde söylenemez olanı söylenebilir olanın önüne koyar ve bunun dile getirilmiş olmadan bir şekilde ifade ya da işaret edilmesini umar. Bu umut ve tutum, tam olarak negatif teolojinin de temel yapısını belirler.

"*Negatif teoloji, felsefi bir kavram olarak, metafiziği ve ontoteolojii geride bırakmaya yönelik umuda hizmet eder. Negatif teoloji; 'anlam'ın ya da 'varlığın' bir ilk kökene, mutlak hedefe, merkeze, son zemine, temele, mevcudiyete göndermede bulunarak tama-*

¹⁰ Chris Boesel – Catherine Keller, "Introduction", *Apophatic Bodies: Negative Theology, Incarnation and Relationality*, Ed. Chris Boesel – Catherine Keller, Fordham University Press, New York 2010, s. 1.

men anlaşılabilceği varsayımına itiraz etmekle eş anlamlı bir şeye dönüşmüştür. Modern düşünürler bu yüzden –Deirdre Carabine gibi negatif teolojiye yönelik araştırma yapanlar tarafından kabul edilen– kökensel ve ontolojik bir ilk dayanağın kataphatik ve apophatik teolojinin arkasında saklandığına dair felsefi varsayımı benimserler: Kataphatik teoloji kendi zemini olarak Tanrı'nın; varlığın tamlığı olduğuna yönelik daha Batılı görüşü alırken, apophatik teoloji, Tanrıyı tercihen daha çok yokluk [non-being] açısından anlar. Diğerleri, Raoul Mortley gibi; açığa çıkarmayı amaçlayan dilin daha çok gizlediğine yönelik gitgide büyüyen bir farkındalıktan ortaya çıkan geç-klasik dönem düşüncesinde sessizliğin keşfi ile bizim zamanımız arasındaki ilişkiye gönderme yapar. Bu sessizlik, dilin yokluğundan oluşur; bir tür aradır [gap], ama bunun boşluk [emptiness] olarak değil de olumlu anlamda bir yokluk [absence] olarak düşünmek gerekir, yapısız olan, ne kavranabilir ne de idrak edilebilir olan. Yine de, geç-antik dönemdekinden, Helenize edilmiş olan [Hellenized] Hıristiyanlığınkinden farklı bir negatif teoloji bugün günümüzde mevcuttur. Negatif teoloji artık Tanrı'nın doğasına yönelik sorunun, Hıristiyanlığın Helenleştirilmesi ile birlikte ortaya çıkan sorunun –ki bu sorunun içinde Tanrı'nın doğası üzerine zaten varolan kataphatik geleneğin düzenli olarak göndermelerde bulunur– üstesinden gelmeye dair bir yol oluşturmaz. Tam tersine, bu sorunun kendisinin sorgulanması üzerine bir cevap getirmeye uğraşır.”¹¹

Apophasis bu anlamda tanrı ve kutsal olanın anlamı üzerine kurulmuş olan tüm teoloji, metafizik ve felsefenin ulaşamadığı ve ulaşılamaz olarak kendisini bunlara kapatan bir yere giden güzergahı gösteren, asla okunamayacak olan gizli bir dille yazılmış bir harita gibidir. İdrak edilemez olanı öyle bir dille getirecek ki [dile getirilmeden] idrak edilemezliğine hiç dokunmadan onu işaretlerce işaret edecek. Apophasis bu anlamda sadece dile getirilemez olanla değil ama düşünülemez [unthinkable] olanla da bir ilişkinin olanaksız olanağına dair bir yöntem olarak ele alınabilir. Apophasis en mutlak anlamda düşünüldüğünde varlığı öyle bir şekilde olumsuzlar ya da değiller ki tam da aslında sadece bu değıllleme üzerinden / aracılığıyla olanaklı olan bir erişim ile varlığa erişimi sağlar. Bu açıdan düşünüldüğünde apophasis, negatif teoloji içinde her zaman paradoksal bir duruma, bir açmaza, bir çelişkiye işaret eder. Ancak bu paradoksal durumu çözmeye, açmazdan çıkmaya, çelişkiyi ortadan kaldırmaya çalışmaz ama bu paradoksal durum, açmaz ve çelişki içinde bunları özsel olarak bozmadan ilerlemenin bir yolunu arar. Paradoksun, çelişkinin ya da açmazın ortadan kalkması ile apofatik olan ya herhangi bir olumlayıcı ifadeye yol açacaktır, olumlayıcı bir ifadeye düşecektir ya da içi artık doldurulamayacak olan boş bir alelade olumsuz ifade elde kalacaktır. Augustinus'un şu sözleri bu türden alelade apofatik önermelere dair temel bir eleştiriyi içinde barındırır:

“Kayda değer bir şekilde Tanrıdan bahsettim mi ya da Ona olan şükürü dile getirdim mi? Hayır. Sanki konuşmayı istemekten başka hiçbir şey yapmadım gibi hissediyorum; ve eğer bir şey söylemişsem de, bu söylemeyi istediğim şey değildi. Bunu, Tanrının kelimelere dökülemez olduğu gerçeği dışında başka nasıl biliyorum? Ama söylemiş olduğum şey, eğer söylenemez bir şey olsaydı, söylenmiş olamazdı. Ve bu yüzden Tanrı için ‘kelime-

¹¹ Lieven Boeve, “Postmodernism and Negative Theology: The A/Theology of the ‘Open Narrative’”, *Bijdragen, Tijdschrift voor filosofie en Theologie*, Sayı: 58, 1997, s. 417-418.

lere dökülemez' bile denilmemeli, çünkü bunu söylemek bile onun hakkında konuşmak olur. Böylece burada kelimelere dair ilginç bir çelişki ortaya çıkar, çünkü eğer kelimelere dökülemez olan; hakkında konuşulamaz olan ise, eğer hakkında kelimelere dökülemez denilebiliyorsa, kelimelere dökülemez değildir. Ve kelimelere dair bu karşıtıktan, bu karşıtlığı sözlerle açıklayarak çözmeye çalışmak yerine, sessizlik içinde kaçınılmalıdır.”¹²

Apophasis bu anlamda tanrının ya da tanrının özünün dile getirilemezliğine temas etmeden tanrıyı, tanrının özünü, ya da tanrının doğasını dile getirmeye çalışır.¹³

Apophasis'in negatif teoloji içindeki anlamını [ister olumsuzlama, ister negasyon, ister inkâr, ister değilleme olarak çevrilsin ya da anlaşılsın] şekillendiren şey bu kelimenin ya da terimin tam da bu türden bir olanaksızlığın sınırında [bu sınır; dile getirilemezli dile getirme ya da düşünülemezli düşünme olarak ele alınabileceği gibi varlık ve yokluk arasındaki ontolojik farkın muğlaklaştığı, silikleştiği bir noktada ancak mevcut olabilen –ya da daha doğru bir ifade ile, yarı mevcut olarak mevcut olabilen– bir kutsallığın, tanrısallığın da özünün olanaksız olanağı olarak da ele alınabilir] durmasıdır. Apophasis sadece kataphasis'in zıttı olarak mevcut değildir ama tamamen farklı bir varlık ve yokluk anlayışının da asla ortaya koyulamayacak bir ilk adımını kendi içinde taşır. Asla bilinemeyecek olan bir kutsallık ve tanrısallığın nasıl olabileceğine dair bir anlık bir hissin, bu tanrısallığa görülmesi sadece bir anlık mümkün olan anlık bakışın¹⁴ [glance] ortaya çıkmasının tek olanağı olarak apophasis. Sadece bilinemez [unknowable] olan bir kutsallık değil ama bilmemenin de ötesinde olan bir kutsallığın ruhta deneyimlenebilmesiyle doğrudan ilişkili olarak apophasis: “Öğretisel olarak Alman Dominiklerin; Tanrı'nın gizli ve bilinmez doğasına dair yaptıkları vurgu kayda değerdir. Bütün Hıristiyan teologlar Tanrı'nın bilinemez olduğu konusunda hemfikirdir, ama teologların gizli ilahi gizemi nasıl dile getirdikleri konusunda önemli farklılıklar vardır. Yeni Platoncu düşünürlerin –hem pagan hem de Hıristiyan– negatif (apophasis) teolojisine bağlı olarak; Eckhart, Suso, Tauler ve bunların çağdaşları, Tanrı'nın sadece tüm insanların bilmesi ve ifade edebilmesinin

¹² Saint Augustine, *On Christian Doctrine, The Works of Aurelius Augustine Bishop of Hippo*, 9. Cilt, Çev. Professor J. F. Shaw, T & T Clark Pub., Edinburg 1873, s. 11. [1. Kitap, 6. Paragraf].

¹³ “Belki de gerçekten de sessiz kalma aracılığıyla, kelimelere dökülemez olan hakkında dikkate değer bir şey düşünülebilir. Zira söylenebilir olan bir şey kelimelere dökülemez değildir. Ancak Tanrı kelimelere dökülemezdir” Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi, *Opera Omnia: Post Lovaniensium Theologorum Recensionem, Monachorum Ordinis Sancti Benedicti*, 5. Cilt, Editio Parisina Altera, Emendata et Aucta, Apud Gaume Fratres Bibliopolas, Paris 1837, s. 839 [Sermo 117, paragraf 7].

¹⁴ Heidegger, şu sözleri ile varlık ile yokluk arasındaki bir tür geçişliliğin ya da eşkökenliliğin olanağa işaret eder: “ὄνσια, ‘orada-olma’ demektir ve alakasız bir varlık anlamına sahip değildir, nihai olarak, böyle bir şey yoktur zaten. ὄνσια; παρούσια'nın, <mevcut-olma'nın> bir kısaltmasıdır. Genellikle bunun zıttı ἀπουσία'dır, ‘yokluk’, ancak sadece hiçlik olarak değil ama orada olan bir şey olarak, her ne kadar bu bir tür eksiklik, olmayış olsa da. Gözleri kısarak bakmak bir tür ἀπουσία tarzında görme meselesidir.” Bkz. Martin Heidegger, *Grundbegriffe der Aristotelischen Philosophie, Gesamtausgabe Band 18*, s. 33-34. Apophasis, buna paralel bir okuma ile varlık ve yokluk arasındaki bu türden bir ilişkinin, köprünün kendisi olarak kutsallığın en derin, özsel ve erişilemez olan kökenine giden bir aralık gibidir.

ötesinde değil ama aynı zamanda 'bilmemelerinin' [unknow] de ötesinde olduğuna dair güçlü bir apophatizmin [apophaticism] oluşmasındaki yaratıcı örneklerdi. Bir vaazında Eckhart 'Nihai son nedir?' diye sormuş ve 'ebedi ilahiliğin gizli karanlığıdır ve bilinemezdir, hiçbir zaman bilinmemiştir, asla bilinmeyecektir. Tanrı orada kendisi içinde kalır, bilinemez olarak' diye cevap vermiştir. *The Life of the Servant*'ın son bölümünde Suso benzer bir olumsuzlamayı 'isimsiz Hiçliğin kendisi, çünkü onun ne olduğu ya da nasıl olduğu hakkında herhangi bir şey söyleyemeyiz' diye tarif ettiği Üçlü'nün [Tetris] kipsiz birliği hakkında dile getirir. Tauler için 'ilahi karanlığın uçuşumu sadece kendisi için bilinebilirdir ve diğer her şey için bilinemez olarak kalır.' Bu türden tavizsiz bir apophatizm aslında yeni bir şey değildi..."¹⁵

Görüldüğü üzere apophasis, kelimenin ya da terimin anlamı sözlükler içinde ne kadar birkaç maddeye, karşılığa ya da sayfaya indirgenmiş olursa olsun çok daha geniş bir pratiğe, geleneğe ve kültüre işaret eder. Öyle bir gelenek ki hem felsefe, hem teoloji hem de kutsal üzerine başka herhangi bir düşünme alanı içinde baskın bir şekilde gösteren, kendisine bir yer etmiş güce sahiptir. Bu anlamda apophasis herhangi bir kelime ya da terim olmaktan tamamen uzaklaşır ve kutsala dair bir düşünme pratiğinin özüne işaret etmesinin yanı sıra alışılmış felsefe ve metafizik geleneğine de tarih boyunca getirilmiş en derin eleştirilerden birini de temsil etmektedir. Öyle bir olumsuzlama, öyle bir negasyon ki felsefe ya da teoloji tarihi içinde kutsal üzerine söylenmiş hiçbir ifadenin [o kaplamı en geniş olan konulardaki ifadeler akla getirilmeli burada] kendisini onun tarafından parçalanmaktan kurtaramayacağı bir düşünce aracı ya da eylemi olarak her şeye bulaşan ve sorunsallaştıran bir kavram ya da terim.

Apophasis'in tarihsel gelişim sürecine bakılacak olunursa, onun bu gücü da baskınlığı daha açık şekilde görülecektir. Özellikle Pseudo-Dionysos'tan önce negatif teolojinin –ve tabiki de apophasis'in– belki de ilk açık örnekleri olarak yorumlanabilecek noktaların felsefe tarihini nasıl şekillendirmiş, felsefe tarihine yön vermiş olduğu gerçeğinde:

"Apophatik düşünceye dair ilk sistematik gelişmeler Yeni Platoncu felsefenin içinde bulunur. Özellikle, sözde *via negativa* denilen doktrin, aşkın gerçeklikler hakkında bir konuşmayı olası kılmanın bir yolu olarak ortaya çıkar, özellikle bütün olumlayıcı ifadelerin yetersiz olduğu fark edilen 'Bir olan' [the One] hakkında. Bir olan'ın sadece ne olmadığını söylemek mümkündür, yani onun hakkında sadece negasyonlarla konuşmak. Tüm bu konuşma ve spekülasyon dünyasına dair olan belirleyici metin Platon'un *Parmenides*'idir ve özellikle 'eğer Bir olan Bir ise...' ve 'eğer bir olan... ise' şeklinde anılan iki hipotezdir. Sorun, eğer Bir olan... ise [yani bir şey, bir varolan ise], o zaman bir olamaz, çünkü olmak [being], ona bir şey ekler, ve sonuç olarak da o [Bir olan] mükemmel ve saf bir şekilde bir değildir. Eğer, buna zıt olarak, Bir olan sadece Bir ise, o zaman o *olamaz* [it cannot be], çünkü tekrar, olmak [to be], saf ve yalın olan Bir olan'a bir şey eklerdi.

¹⁵ Bernard McGinn, "Mystical Language in Meister Eckhart and His Disciples", *Medieval Mystical Theology*, Cilt: 21, Sayı: 2, 2012, s. 219.

Aslında sadece ‘Bir olan’ demek bile yanlıştır çünkü daha bunu söylemek bile Bir olan’ı ikiye çıkarır –kendisi ve ismi. Böyle bir çıkarım ile, kati bir dile getirilemezlik durumu içinde buluruz kendimizi. Bir olan’ın bu mantıksal söylenemezliği Plotinus tarafından ontolojik bir anlamda yorumlanmış ve kapsamlı bir metafizik olarak geliştirilmiştir. Platon’un Bir olan’a dair aporetik mantığının Plotinus tarafından tamamen metafiziksel bir yapısının değiştirilmesi, Bir olan’a dair mistik deneyimin arayışına dönüşür, yani yüce ilke ile *birliğin* [oneness] ve *birliğin* [union] sessizlik içindeki deneyiminin arayışına. Bu birlik [unity] sadece sonlu bütün belirlemelerin olumsuzlanması ile söylenebilir ve dile getirilebilir olan her şeyin çıkarılıp atılmasıyla (aphairesis) gerçekleştirilebilir. Grek negatif teolojinin bu hattı Plotinus ile Yeni Platoncu okul tarafından izlenmiştir ve Proklos’ta belli doruk noktalarına ulaşmıştır.”¹⁶

Peki, apophasis’in negatif teoloji bağlamındaki önemi ve yeri şimdi açık bir şekilde ortaya koyulmuş gözükür, ancak apophasis’in tüm bu mevcudiyeti ve baskınlığında –ya da bunlardan tamamen alakasız olarak, kendi başına– aphairesis’in yeri, işlevi ve önemi nedir? Bu anlamda şimdi biraz da aphairesis terimine yönelinmesinin vakti gelmiş gözükür. Özellikle apophasis’e dair bir tür tarihsel ve kavramsal köken araştırması yapıldıkça, hem aphairesis teriminin anlamı hem de apophasis ile aphairesis’in nasıl özsel olarak birbirlerine ait olduğu da yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlar:

“Olumsuz teolojiden, *apophasis*’den (Yunanca: *apophasis* ‘olumsuzlama’) ya da *apohairetik* (Yunanca: *aphairesis* ‘soyutlama’) yönteminden bahsetmek daha tercih edilebilir olacaktır belki de. Zira kavranabilir her yüklemi reddeden önermeler ekleyerek Tanrı’yı kavramayı öneren bir düşünce yöntemine, geleneksel olarak ‘olumsuz teoloji’ adı veriliyor ise, bunun mantıksal sonucu olarak şu noktaya varmak gerekir; Olumsuz teoloji, ilahiliğin kendisini nesnesinden yadsımıştır, çünkü aksi takdirde hâlihazırda kavranabilir bir belirleme söz konusu olacaktır. ‘Teoloji’ (yani ‘Tanrı üzerine söylem’) kelimesi kendini artık doğrulamayacaktır. Aksine, *apophasis* terimi, olumsuz önermeler aracılığıyla bir aşkınlık ile yüz yüze kalan zihnin işleyişinin genel anlamını belirtme önceliğine sahiptir.”¹⁷

Apophasis ve aphairesis arasındaki düşünsel ilişki daha kelime bazında bile kurulabilir. Bir negasyon ya da olumsuzlama olarak apophasis ve bir soyutlama olarak aphairesis. Bir *soyutlama* daha kelimenin ilk anlamında zaten bir eksiltme anlamında bir olumsuzlamaya, değillermeye işaret eder. Örneğin bir masa soyutlandığında, farklı fiziksel masalar değillenerek soyutlanabilir. Soyut bir şey; somut olanın değillenmesini, olumsuzlanmasını içerir.¹⁸ Eğer bir soyutlama eylemi söz konusu ise, orada bir tür olumsuzlamanın, değillenmenin de mevcut olması olasıdır. Bu anlamda apophasis ve aphairesis arasındaki ilişki daha kelime bazında bile açıktır. Ancak bu iki kelime,

¹⁶ William Franke, “Praising the Unsayable: An Apophatic Defense of Metaphysics on the Basis of Neoplatonic Parmenides Commentaries”, *Epoché*, Cilt: 13, Sayı: 1, Güz 2006, s. 143.

¹⁷ Pierre Hadot, *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*, Çev. Kübra Gürkan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 203.

¹⁸ Birçok diğer dilde de benzer bir durumun söz konusu olduğu gibi, Türkçede de *soyut* kelimesinin kökü olan *soymak* fiili bile daha en başından olumsuzlama, değillermeye tarzında bir şeyi bir diğer şeyden ayırma, bir tür azaltma anlamını çağırır.

terim arasındaki ilişki sadece burada kalmaz. Negatif teoloji içinde apophasis'e dair araştırma derinleştikçe, aphaireisis ile daha çok karşılaşılır: “Daha da açık olmak gerekirse, *apophatik* yöntemden çok *aphairetik* yöntemden –en azından M.Ö. 5. yüzyıla kadar yayıldığı dönem dahilinde– bahsetmek daha yerinde olacaktır. Gerçekten de, tüm bu zaman boyunca, negatif teoloji; *apophasis* teriminden çok, zihinsel bir soyutlama işlemini gösteren *aphaireisis* terimiyle gösteriliyordu. Tam da bu sebepten Antik Çağ'da olumsuz teolojinin kesin epistemolojik durumunu açıkça tanımlamak zordur. Aslında, eski Akademi geleneğinde ve Aristoteles'te *aphaireisis* kavramı oldukça karmaşıktır ve modernler, Aristotelesçi soyutlamanın hakiki tabiatı üzerine fazlasıyla tartışmışlardır.”¹⁹ Görüldüğü üzere bir felsefi düşünüşün terminolojisi içinde yer alan ve bir tür *olumsuzlama* ve *negasyon* anlamı taşıyan *apophatik* teriminin öncülü olarak bir tür “fazla olanı çıkarıp atma” ya da “eklenmiş olanın çıkarılması” anlamında *soyutlama* olan *aphaireisis* terimi kabul edilebilir ya da en azından önerilebilir gözükmektedir. *Apophasis* kelimesindeki “apo-“ ön eki²⁰ *aphaireisis* kelimesinin anlamı içindeki *götürüp uzaklaştırma* [take away], *alıp götürme* [carry off], *öteleyip bırakma* [put off] gibi anlamları yakından çağrıştırır. Bu anlamda apophasis ve aphaireisis arasındaki kökensel ilişkinin ve yakınlığın ilk izleri de ortaya çıkmış olur. Aristoteles'in bu iki kavram, terim arasındaki özsel ilişkide sahneye girdiği yer de tam olarak burasıdır.

Ancak hızlı gidilmemeli. Zira bu iki terim arasındaki yakınlık, söz konusu negatif teoloji olduğunda, sadece bu kadarla sınırlı değildir. Negatif teolojinin şekillenmesinde, kuramsal olarak belirlenmesinde önemli etmenlerden biri olarak da –apophasis kadar olmasa da– aphaireisis ile karşılaşılır: “Negatif teolojinin gelişiminde söz konusu olan üç terimden yukarıda bahsedilmiştir. Bunların hepsi negasyona yakındır: Olumsuzlama (*στέρεσις-sterēsis*), soyutlama (*ἀφαίρεσις-aphaireisis*) ve negasyonun (*ἀπόφασις-apophasis*) kendisi. Bunlardan ilk ikisi özelliklerin ortadan kaldırılması ile ilgilidir, sonuncusu ise asıl negasyon için kullanılan kelimedir, her ne kadar bunun ne olduğunu belirlemek kolay bir şey olmasa da... Wolfson, hem Albinus'un hem de Plotinus'un soyutlama (*ἀφαίρεσις-aphaireisis*) terimini Aristotelesçi negasyon (*ἀπόφασις-apophasis*) terimi anlamında kullandığını iddia etmiştir. Bu; Orta dönem Platoncular ve Plotinus tarafından anlaşıldığı şekilde *via negativa*'nın bir parçası olmayan karşıtlık kavramını da kolaylıkla içerebilir: Burada negasyon bir tür soyutlama tekniği olarak anlaşılır, nitelemelerin ortadan kaldırılmasına vurgu yapılan... Peki, bu terimlerin geç dönem Platonculuktaki geleceği nasıldır? Proklos'un bu terimi kullanımı, Whittaker'ın iddia ettiği gibi soyutlamanın negasyon olarak düşünülmesini doğrular gözükür, ama

¹⁹ Pierre Hadot, *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*, s. 203-204.

²⁰ “‘Apophasis’ ...etimolojik olarak ‘konuşmaktan uzak’ gibi (apo: ...’dan uzakta olmak; phasis: konuşma ya da ifade) ya da *söylememe* [unsaying] gibi daha da negatif olan anlamları içerir.” Bkz. William Franke, *On What Cannot Be Said: Apophatic Discourses in Philosophy, Religion, Literature, and the Arts*, 2. Cilt: Modern and Contemporary Transformations, University of Notre Dame Press, Indiana 2007, s. 1.

durum oldukça farklıdır. Onun; negatif teolojinin bir aracı olarak kullandığı terim *ἀπόφασις* [*apophasis*] ve bu, Orta dönem Platoncuların ve Plotinus'un terminolojisinden bir değişime işaret eder. Proklos için negasyon, olumsuzlamayı içerir, her ne kadar o, bu ikisinin aynı olduğu fikrini reddetse de: O soyutlamayı (*ἀφαίρεσις*- *aphairesis*) nadiren kullanır. Büyük ihtimalle olan şey şöyle bir şeydi: Atinalı Yeni Platonculuk'ta negatif teoloji her zaman *ἀπόφασις* [*apophasis*] terimi etrafında kurulmuştur, ancak Roma'da ise, Plotinus bunu soyutlama anlamında anlamıştır. Bunlar sadece linguistik ayrımlar değildir zira Plotinus'un *via negativa*'yı anlayışı oldukça sınırlandırılmış hâldedir. Soyutlamaktan ya da hayali olarak kavramları ortadan kaldırmaktan fazlasını pek yapmaz. Diğer taraftan, Atina geleneği ise negasyon mantığının tüm kapsamı içinde *via negativa*'yı geliştirir ve çok daha geniş şekilde dallanıp budaklanır. Mesele ortaya çıkan terimler değildir, zira farklı okullara ait oldukları için, ve bu sınırlar içinde oldukça farklı bir negatif teoloji anlayışını anlatırlar. Proklos'un buna dair görüşü ise nitelermelerin ortadan kaldırılmasını içermesinin yanı sıra negasyon ile koşullu ifadelerin turnusol testi gibi birçok mantıksal tasfiyeyi ya da dilin sessizleştiği negasyonun negasyonuna taç giydirmeyi de içerir. Hem *aphairetik* hem de *apophatik* negatif teoloji kendi kaynağını Aristoteles'in *Metafiziği*'nde bulur ama farklı şekillerde gelişmiş olan iki farklı dalı temsil ederler ve bunlardan *apophatik* negatif teoloji felsefi olarak daha dinçtir. İfade edilmelidir ki Proklos, *ἀφαίρεσις* [*aphairesis*] terimini çok nadiren kullanır: Bu kavramı, *ἀπόφασις* [*apophasis*] teriminin altına yerleştirir.”²¹

Şimdi *aphairesis* ile *apophasis* arasındaki özsel ilişki yavaş yavaş ortaya çıkmaya devam etmektedir. Bu iki terimin her biri bir negatif teoloji anlayışına işaret etmesi açısından birbirinden ayrı olsa da, negatif teoloji anlayışına işaret etmesi açısından birbirlerine aittir. *Apophasis*'in işaret ettiği negatif teoloji, *aphairesis*'in işaret ettiği negatif teolojiden farklıdır ancak aslında ikisi de aynı negatif teolojiye işaret eder çünkü ikisi de birbirinden ayrı olarak düşünülemeyecek kadar iç içe geçmiş, birbirlerini andıran bir kavramsallıktan gelir.

Elbette bu iki terim arasındaki özsel ilişki sadece bu kadarla sınırlı değildir; ayrıca bir düşünme pratiğinin birbirini tamamlayan basamakları olarak da bu iki terim negatif teoloji bağlamında birbirine aittirler: “Dionysos'un tüm mistik teolojisi kişinin özünün ‘varlığın ötesindeki Tanrı’ ile birleşmeye yönelik uğraşlarını anlatır, kutsal isimlerin olumlama (*kataphasis*) ve olumsuzlama (*apophasis*) olarak aralıksız süreci şeklinde,

²¹ Raoul Mortley, *From Word to Silence: The Way of Negation, Christian and Greek*, 2. Cilt, Peter Hans-tein Verlag GmbH, Frankfurt am Main 1986, s. 18-20. Burada Plotinus'un *via negativa* anlayışının sınırlı olduğu yorumu elbette sorunlu gözükebilir, zira seri ve formel bir şekilde gerçekleştirilen negasyonlar özellikle Plotinus'un döneminden sonra ortaya çıkmıştır ve Plotinus'un böyle bir anlayışa sahip olup olmadığına dair kesin bir hüküm belirtmek zordur. Ancak yine de Plotinus'un yalın *apophatik* düşünme ve söyleminin özellikle Proklos ve Damascius'un kuru ve titiz negativite anlayışına oranla çok daha fazla tutku içerip, daha geniş bir nüfuz alanına sahip olduğu savunulabilir. Konuyla ilgili olarak bkz. Nicholas Banner, *The Power of the Unsaid: Philosophic Silence in Plotinus*, University of Exeter, Felsefe Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013, s. 30-31.

sadece derin düşünme ve daha sonra da dağılıp yokolma (aphairesis) ile tüm kavramlarımızı ve düşünsel kategorilerimizi ortadan kaldırıp kutsal olanın putlaştırılmadan aşağı inebileceği bir yer açabileceğimize dair bir inanç ile.”²² Aphaireisis bu anlamda apophasis’i besler ve onun gerçekleşmesini olanaklı kılar, ya da olanaklı kılmaya bile en azından onun özsel bir yanını oluşturur. Aphaireisis öyle bir tür soyutlamadır ki öyle bir gereksiz olan şeyleri sağa sola dağıtıp ortadan kaldırmadır ki apophasis’i herhangi bir tür sıradan ve alelade olumsuzlama olmaktan çekip çıkarır, kurtarır ve onun kutsal olanın düşünülebilmesi, deneyimlenebilmesi ve dile getirilebilmesinde kritik önemde bir öğeye dönüştürür. Elbette Aphaireisis’in tek önemi ya da işlevi bu değildir ya da aphaireisis’in bu ikililikteki değeri apophasis üzerinden belirlenmez. O, kendi başına da oldukça derin bir anlama sahiptir: “Bu, liturjik sembollerin dümdüz bir şekilde aphairetik bir teknik ile olumsuzlandığını söylemek demek değildir. Aphairetik ortadan kaldırma liturjik ritüellerin ya da bunların sembollerinin en doruğa çıkan reddedilmesi ya da terk edilmesi değildir. Aksine liturjinin çoğullaşmış sembollerinden bunların tinsel-kavramsal anlamlarına doğru genel hermeneutik ‘yükselme’nin bir parçasıdır –en nihai olarak birde üç olan tanrı yönetiminin üst-varlığının doğası ve eylemi ile ilgilenen (özellikle İsa şahsiyetinde) ve bu yüzden de en etkin bir şekilde aphairetik ortadan kaldırma tekniği ile aydınlanan anlamlarına doğru. Bu yüzden, aphaireisis sadece ayinsel tapınmaya [hierurgical] dair ritüeller için teolojik bir hazırlık olarak hizmet etmemiş ama ayrıca ayinsel tapınmanın ritüellerine ait bir parça olarak mevcut olmuş olabilir.”²³

Aphaireisis şimdi bir düşünme pratiğinden bir ritüele dönüşmüştür. Ancak bu dönüşümü tek başına geçirmez o. Aphaireisis ne kadar bir ritüel ise apophasis de o kadar bir ritüeldir. Birbirleriyle o kadar iç içe iki kavramdır ki bu, her ne kadar aralarında çok belli, spesifik anlam ayrımları olsa da, yine de neredeyse birbirlerinin yerine kullanılabilir gibi dururlar.²⁴ Bu durum, bu kavramların özellikle başka dillere çevrilmesinde daha çok göz önüne çıkar: “Dionysos eserlerinden çevirirken, aphaireisis’i ortadan kaldırma [removal] ve apophasis’i de negasyon [*negation*] olarak çeviriyorum, zira bu Dionysos’a dair çalışmaların dışında genel bir çeviri tercihi olarak gözükmektedir. (Paulist Press çevirisinin aphaireisis’i reddetme [denial] olarak çevirdiği gözden kaçırılmamalı; bu, yine de aphaireisis ve apophasis arasındaki semantik ayrımı doğru bir şekilde korumaz.) Ama kendi yazımda Grekçe terim apophasis’i çevirmeden olduğu gibi bıraktım, böylece İngilizce negasyon [*negation*] terimi hem apophasis için hem

²² Charles M. Stang, *Apophasis and Pseudonymity in Dionysius the Areopagite: “No Longer I”*, Oxford University Press, New York 2012, s. 3.

²³ Timothy D. Knepper, *Negating Negation: Against the Apophatic Abandonment of the Dionysian Corpus*, Cascade Books, Wipf and Stock Pub., Oregon 2014, s. 102.

²⁴ “Hem Albinus hem de Plotinus aphaireisis terimini Aristoteles’in apophasis’in teknik anlamı dâhilinde kullanmışlardır.” Bkz. Harry Wolfson, *Studies in the History of Philosophy and Religion*, 1. Cilt, Ed. I. Twersky ve G. H. Williams, Harvard University Press, Cambridge 1973, s. 121.

de *aphairesis* için kapsamlı bir şekilde işlevsel olmuştur. Yazım tarzını kolaylaştırmak için *aphairesis*'i bazen ortadan kaldırma [*removal*] olarak çevirdim.”²⁵ *Apophasis* ve *aphairesis* eğer istenirse ve uygun bağlam bulunursa tek ve aynı bir kelime olarak düşünülebileceği gibi tek ve aynı kelime ile de karşılanabilir. Ancak yine de elbette bu demek değildir ki bu iki kavram aynı şeye işaret eder ya da aynı anlama gelir. Hatta birbirine tamamen zıt iki uç ve kullanım bile söz konusu olabilir: “Bu yüzden ilk olarak *aphairesis* ve *apophasis*'in birbirine göndermeye bulunur bir şekilde-yüklemsel olarak birbirlerine zıt yönlerde sorunlu olduğu söylenebilir: *Aphairesis* tanımları ve tarif eden-terimleri tanımlamaktan yüz çevirirken, ve böylece Tanrı'ya dair herhangi bir şeyi tanımlamayı ve ifade etmeyi etkili bir şekilde reddederken, *apophasis* ise Tanrı'nın kutsal isimlerinin büyük ölçüde bir tanımlamasını ve belirtilmesini gerçekleştirir.”²⁶ Bu birbirinden ayrı iki terimin birbirine özsel aitliğini ortaya en açık şekilde koyan şey tam da bu durumdur, yani bu iki terimin hem birbirleri yerine kullanılabilir olacak olması hem de belli bağlamda birbirlerine zıt olabilmeleri. “*Aphairesis*, varolanları Tanrı'dan çıkararak [*removing*] Tanrı'nın ilahisini söyler”²⁷ ve “*Apophasis*, *aphairesis*'in ortadan kaldırdığı şeyi yorumlar.”²⁸ Sadece bu iki terim arasında değil, ama bu terimlerle yakından ilişkili olan diğer terimlerle de arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından şu tablo açıklayıcıdır:²⁹

	Yöntem	Mantık
Pozitif	<i>Thesis</i> : Tanrı'ya dair belirleyici ve pozitif ifadenin durumu (örneğin, Tanrı zekidir)	<i>Kataphasis</i> : Belirleyici, pozitif söz (örneğin, zeki)
Negatif	<i>Aphairesis</i> : Tanrı'ya dair belirleyici ve negatif (<i>apophatic</i>) ifadenin ortadan kaldırılması (örneğin, Tanrı zeki değildir)	<i>Apophasis</i> : Aşkınlığa dair belirleyici, negatif söz (örneğin, zeki-değil yani zekâ ötesi anlamında)
		<i>Sterēsis</i> : Eksikliğe dair belirleyici, negatif söz (örneğin, zeki-değil yani zekâ eksikliği anlamında)

Bu anlamda şimdi *apophasis* ile *aphairesis* arasındaki ilişkiye yeni bir bağlam eklenmiş olur. Bu bağlamda, az önce *apophasis* terimine yoğunlaşıldığında ortaya

²⁵ Timothy D. Knepper, “Techniques and Rules of Ineffability in the Dionysian Corpus”, *Logic in Orthodox Christian Thinking*, Ed. Andrew Schumann, Ontos Verlag, Heusenstamm 2013, s. 129.

²⁶ Timothy D. Knepper, “Techniques and Rules of Ineffability in the Dionysian Corpus”, s. 133.

²⁷ Knepper, a.e, s. 130.

²⁸ Knepper, a.e, s. 133.

²⁹ Tablo için bkz. Timothy D. Knepper, “Techniques and Rules of Ineffability in the Dionysian Corpus”, s. 133.

çıkmanın aksine, *aphairesis* daha geniş kapsamlı bir terim olarak ortaya çıkar. Apofatik ifadelerin uğradığı, maruz kaldığı, başına gelen bir şey olarak *aphairesis*. Sadece soyutlama anlamından çok daha ötesinde, *apophasis*'in önünde engel olarak duran, erişilemez olana erişimde özsel bir güç olarak *aphairesis*.

“*Apharesis* (soyutlama) *Corpus Dionysiacum* içinde önemli bir rol oynar. ‘Tüm varolanların reddedilmesi (*aphairesis*)’ ‘tüm tanrısallığın ötesindeki Işığın’ kutlanması ya da ona şükredilmesinin bir yoludur. ‘Negatif (*aphairesis*) aşkınlığı ifade eder.’ Bazı yerlerde *aphairesis*, *thesis* (tasdik etme, önerme, durum) ile ilişki içinde ortaya çıkar: ‘tüm şeylerin öne sürülmesi (*thesis*), tüm şeylerin reddedilmesi (*aphairesis*) her bir öne sürme (*thesis*) ve reddetmenin (*aphairesis*) ötesinde olan.’ Goltizin’e göre ‘*aphairesis*, yaratılmış olanın yükselişinin başlarından itibaren kutsal olanı özsel olarak benimsemesinin temel hâlidir. Yokluk bile, kendi varlık reddi (*aphairesis*) ile ya da, *Luibheid*’in çevirisi kullanılacak olunursa, ‘varlığı savan’ hâliyle, istemeden de olsa İyi olana özlemini dile getirir. *Apharesis*’e dâhil olmasıyla birlikte, yokluk sadece İyi içinde değil ama ayrıca Güzel içinde de bir paya sahiptir. Spektrumun diğer tarafında ise, en yalın kavramsal seviyede, *aphairesis*, bilinmeyen (*agnosia*) içine doğru hareket etmede bir role sahiptir. Tanrı hakkında bir şey ‘her şeyin düzenlenmesi’ ile bilinebilir ama ‘biz reddetme (*aphairesis*) yolu ile bilinmeye geçeriz.’”³⁰

Görüldüğü üzere, özellikle Pseudo-Dionysos’un ortaya koyduğu hâliyle negatif teoloji içinde bu iki kavram olabildiğince özsel bir anlamda terimleşmiştir. *Apharesis*’in soyutlama [abstraction] anlamının yanındaki eksiltme [subtraction] anlamı³¹ kutsal olanın düşünülmesi ve kutsal olanın dile getirilemezliğinin aşılardan aşılması bağlamında özsel bir öge olarak şekillenmiştir. Hem *Apophasis* hem de *Apharesis* ile, denilebilir ki, bu söylenenlere paralel olarak negatif teolojinin en kendine özgü terimleri olarak karşılaşırlar.³²

Bunun yanı sıra, bu terimlerin anlam bağlamlarının daha geniş bir şekilde ortaya koyulması için kökeni araştırıldığında bu iki terimin kaynağının Aristoteles olduğu görülür.³³ Bu anlamda şimdi bu iki terime dair bir tür köken arayışı gerçekleştirmek

³⁰ David Henderson, *Apophatic Elements in the Theory and Practice of Psychoanalysis: Pseudo-Dionysos and C. G. Jung*, Routledge, New York 2014, s. 19.

³¹ Bu bağlam ve anlama dair kısa bir açıklama için bkz. Giovanni Reale, *The Concept of First Philosophy and the Unity of the Metaphysics of Aristotle*, Çev. John R. Catan, State University of New York Press, New York 1980, s. 417.

³² “Plotinus’tan sonra *aphairesis* ve *apophasis* sıklıkla eşit bir biçimde felsefi ve teolojik literatür içinde kullanılmıştır.” Bkz. Gregory P. Rocca, *Speaking the Incomprehensible God: Thomas Aquinas on the Interplay of Positive and Negative Theology*, The Catholic University of America Press, Washington, D.C. 2004, s. 11.

³³ Her ne kadar negatif teoloji geleneği ile doğrudan ilişkilendirilemeyecek şekilde olsa da, Aristoteles’ten de daha önce Platon, Parmenides ve Herakleitos’a kadar bir tür “apofatik akıl yürütme” anlayışının izi sürülebilir. Ancak buradaki çalışma bağlamında [bu iki terimin anlam ve bağlam değişimlerini tarihsel olarak göstermek adına] bu anlayış konu dışı kalır. Bkz. Deirdre Carabine, *The Unknown God: Negative Theology in the Platonic Tradition: Plato to Eriugena*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 1995, s. 21; ve Richard G. Geldard, *Remembering Heraclitus*, Lindisfarne Books,

adına, Aristoteles'in metinlerinde bu iki kavramın, terimin yeri ve kullanım bağlamlarının araştırılması uygun olacaktır. Bu araştırma ile bu iki kavramın birbirinden farklılaştığı ve birbirlerine yaklaştığı yerler çok daha açık bir şekilde ortaya çıkacak ve buna paralel olarak da bu kavramlar arasındaki ilişkinin yapısı ve boyutu daha derinlemesine bir şekilde incelenebilecektir. Daha açıklayıcı olması açısından iki terimin ayrı başlıklarla ele alınması şimdi işlevsel olacaktır.

Aphairesis

Öncelikle belirtmek gerekir ki Aristoteles'te ne *aphairesis* ne de *apophasis* hiç-bir şekilde negatif teoloji içinde sahip olduğu türde bağlamlara ve anlamlara sahip değildir. Negatif teoloji içinde kutsal olanın düşünülebilmesi, deneyimlenebilmesi ve dile getirilemez doğasının içine nüfuz edilebilmesi ile ilgili olarak karşılaşılan bu iki terim, Aristoteles'te tamamen farklı bir bağlamda, matematikçilerin ilgilendiği bir tür soyutlama (*aphairesis* için) ya da olumsuzlama (*apophasis* için) olarak, matematik ve mantık çerçevesi içinde yer alır.

Aphairesis kavramının Aristoteles'in çalışmalarındaki anlamlarını ve bağlamlarını ortaya koymaya başlamak için şu alıntı uygundur: “Şu da açık: Madem ya tümevarımla ya da tanıtlamayla öğreniriz, bir duyum yiterse elde edilmesi olanaksızlaşan bir bilginin yitmesi de zorunlu. Tanıtlama tümellerden, tümevarım ise tekilerden yola çıkar; ne ki tümevarıma dayanmadan tümelleri görmek olanaksız (nitekim soyutlamaya dayandıkları söylenen nesnelere bile tümevarımla bilgi nesnesi yapılabilir).”³⁴ Görüldüğü üzere, *aphairesis*, en genel anlamda, tümevarım [*epagōgē*] ile ilişkili olarak bir *soyutlamaya* işaret etmektedir Aristoteles'te. Az önce negatif teoloji bağlamında bu terimin kazanmış olduğu, kutsal ile ilişkisi içinde kurulan bir anlama ya da bağlama sahip değildir.³⁵ Bu,

Virginia 2000, s. 23-30. Ancak belirtilmelidir ki Aristoteles, bu iki terimin de [hem birer kavram olarak hem de birer terim olarak] en belirgin şekilde ortaya çıktığı ilk düşünürdür ve bu anlamda bu terimlere dair köken araştırmasında asıl olarak Aristoteles'e geri dönülmesi gerekir, konuyla ilgili bir açıklama için bkz. *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*, Ed. Barbara Cassin, Çev. Steven Rendall, Christian Hubert, Jeffrey Mehlman, Nathanael Stein, Michael Syrotinski, Çeviri Ed. Emily Apter, Jacques Lezra, Michael Wood, Princeton University Press, New Jersey 2014, s. 1-7.

³⁴ İlgili kısmın tamamı şöyledir: Φανερόν δὲ καὶ ὅτι, εἴ τις αἰσθησις ἐκλέλοιπεν, ἀνάγκη καὶ ἐπιστήμην τινὰ ἐκλελοιπέναι, ἢν ἀδύνατον λαβεῖν, εἴπερ μανθάνομεν ἢ ἐπαγωγῇ ἢ ἀποδείξει, ἔστι δ' ἡ μὲν ἀποδείξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δ' ἐπαγωγὴ ἐκ τῶν κατὰ μέρος, ἀδύνατον δὲ τὰ καθόλου θεωρῆσαι μὴ δι' ἐπαγωγῆς (ἐπεὶ καὶ τὰ ἐξ ἀφαιρέσεως λεγόμενα ἔσται δι' ἐπαγωγῆς γνώριμα ποιεῖν, ὅτι ὑπάρχει ἐκάστῳ γένει ἕνα, καὶ εἰ μὴ χωριστά ἐστιν, ἢ τοιονδὶ ἕκαστον), ἐπαχθῆναι δὲ μὴ ἔχοντα αἰσθησὶν ἀδύνατον. Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, Çev. Ali Houshiary, YKY, İstanbul 2005, 403b15.

³⁵ Şu alıntı bu geçişi açıklaması açısından işlevseldir: “Mortley, Plotinus'un *aphairesis*'i daha geleneksel olan soyutlama anlamında kullandığını söyler, zira soyutlama sadece olumsuzlamadan daha saflaştırıcı ve artııcıdır: bir satırı olumsuzlamak sadece bir satır-sızlık ile sonuçlanır, ancak bu satırdan bir soyutla-

elbette Aristoteles'te negatif teolojiye bir tür zemin hazırlayacak olan izlerin olmadığı anlamına gelmez³⁶ ancak bu iki terimin böyle bir zemin var ise bu zemin ile doğrudan ilişkili olmadığı anlamına gelir. Aristoteles'in *Ruh Üzerine* çalışmasında bu terimin, kavramın geçtiği yerler de³⁷ bu ilişkisizliği daha açık bir şekilde ortaya çıkarır.

Aphairesis teriminin geçtiği bir diğer yer olan Aristoteles'in *Fizik* çalışması bu terimin –yine soyutlama ile ilişkili olarak– *eksilme*, *ayrılma*, *azaltma* gibi anlamlarını ön plana çıkarır: “Genel olarak oluşanlardan kimi şekil değişikliği ile oluşur, sözgelişi heykel; kimi eklentiyle, sözgelişi büyüyen nesnelere; kimi eksilmeyle sözgelişi taştan Hermes heykeli; kimi birleştirmeye, sözgelişi bir ev; kimi de nitelik değişikliğiyle,

ma yapmak tam da o noktada sonuçlanır. Ancak her ne kadar *aphairesis* kendi ilk temelinde matematik alanında sahip olmuş olsa da, bu terimin Albinus ve Plotinus tarafından gerçekte kutsal yargılar için kullanılmış olması bu terimin aynı zamanda negatif olarak da düşünülebileceğini gösterir. Genel olarak ‘uzaklaştırıp yok etme’ anlamına sahip matematiksel bir terim, mantık alanına taşındığında, kolaylıkla negatif bir yargıyı kastetmesi için anlam genişlemesine uğrayabilir.” Bkz. Gregory P. Rocca, *Speaking the Incomprehensible God: Thomas Aquinas on the Interplay of Positive and Negative Theology*, s. 11.

³⁶ Her ne kadar hâlâ tartışmalı ve son bir karara varılmamış olsa da negatif teoloji ile ilişkisi kurulabilecek bir şekilde Aristoteles'in çalışmalarında tanrının kavranamazlığı, dile getirilemezliği, duyuların ötesinde oluşu gibi öğeler bulunmaktadır, konuyla ilgili bir açıklama ve bu çalışmalardaki ilgili kısımlar için bkz. Gregory P. Rocca, *Speaking the Incomprehensible God: Thomas Aquinas on the Interplay of Positive and Negative Theology*, s. 10.

³⁷ Birkaç örnek vermek gerekirse: (1) [ἡ οὐκ ἔστιν εἷς ὁ περὶ τὰ πάθη τῆς ὕλης τὰ μὴ χωριστὰ μηδ' ἡ χωριστά, ἀλλ' ὁ φυσικὸς περὶ ἄπανθ' ὅσα τοῦ τοιοῦδι σώματος καὶ τῆς τοιαύτης ὕλης ἔργα καὶ πάθη, ὅσα δὲ μὴ τοιαῦτα, ἄλλος, καὶ περὶ τινῶν μὲν τεχνίτης, ἐὰν τύχη, οἷον τέκτων ἢ ἰατρός, τῶν δὲ μὴ χωριστῶν μὲν, ἡ δὲ μὴ τοιοῦτου σώματος πάθη καὶ εἰς ἀφαιρέσεως, ὁ μαθηματικὸς, ἡ δὲ κερχωρισμένα, ὁ πρῶτος φιλόσοφος] “Matematikçi, ayrılabilir olmamakla birlikte bir cismin, belirli bir mahiyetin belirlenimleri gibi görülme; fakat bir soyutlamadan elde edilen nitelikleri inceler. Nihayet tümüyle ayrı olduğu kabul edilen nitelikleri ise metafizikçi inceler.” Aristoteles, *Ruh Üzerine*, Çev. Zeki Özcan, Sentez Yayıncılık, Ankara 2014, 403b15. Alternatif bir Türkçe çevirisi için bkz. Aristoteles, *Anima / Ruh Üzerine I*, Çev. Celal Gürbüz, Ara Yayıncılık, Ankara 1990; ve Aristoteles, *Anima / Ruh Üzerine II*, Çev. Celal Gürbüz, Ara Yayıncılık, Ankara 1992; (2) [πάλιν δ' ἐπὶ τῶν ἐν ἀφαιρέσει ὄντων τὸ εὐθὺν ὡς τὸ σιμὸν· μετὰ συνεχοῦς γὰρ· τὸ δὲ τί ἦν εἶναι, εἰ ἔστιν ἔτερον τὸ εὐθεῖ εἶναι καὶ τὸ εὐθύ, ἄλλο· ἔστω γὰρ δυάς.] “Sonuç olarak beden, kendilerinin belli bir orantısı olduğu nitelikler için olduğu gibi, soğuk ve sıcak hakkında duyumlama yetisiyle yargıda bulunuruz. Buna karşılık, beden, neliğini, ya önceki yetiden çok ayrı yetiyle ya da önceki yetiyle ilişkisi, bir defa düzeltilmiş kırık çizginin bizzat kırık çizgiyle ilişkisine benzeyen başka bir yetiye anlarız. –Aynı şekilde soyut varlıkların durumunda doğru, içbükeyi andırır; çünkü sürekli ektir; fakat beden, neliği, en azından doğrunun neliğinden farklı ise, tamamen başka şeydir.” Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 429b18; (3) [τὰ δὲ ἐν ἀφαιρέσει λεγόμενα <νοεῖ> ὡσπερ, εἴ <τις> τὸ σιμὸν ἡ μὲν σιμὸν οὐ, κερχωρισμένως δὲ ἡ κοῖλον (εἴ τις) ἐνόει (ἐνεργεία), ἄνευ τῆς σαρκὸς ἂν ἐνόει ἐν ἡ τὸ κοῖλον – οἷτω τὰ μαθηματικά, οὐ κερχωρισμένα <όντα>, ὡς κερχωρισμένα νοεῖ, ὅταν νοῖ <ἡ> ἐκεῖνα.] “Soyutlamalar dedğimiz şey gelince, zekâ onları yassıyı düşündüğü gibi düşünecektir.” Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 431b12; (4) [ἐπεὶ δὲ οὐδὲ πρῶγμα οὐθὲν ἔστι παρὰ τὰ μεγέθη, ὡς δοκεῖ, τὰ αἰσθητὰ κερχωρισμένον, ἐν τοῖς εἶδεσι τοῖς αἰσθητοῖς τὰ νοητὰ ἐστι, τὰ τὲν ἐν ἀφαιρέσει λεγόμενα καὶ ὅσα τῶν αἰσθητῶν ἔξεις καὶ πάθη.] “Öyle görünüyor ki, duyulur büyüklüklerin dışında, ayrı biçimde var olan hiçbir şey bulunmadığından, hem duyulurların bütün nitelikleri ve duygulanımları, hem de düşünümler, yani düşünümler denen soyutlamalar, duyulur biçimlerde bulunur.” Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 432a6.

söz gelişi maddedeki değişimler.”³⁸ Aphairesis, gerçekten de Aristoteles düşünmesi içinde özsel öneme sahip olan kavramlardan biridir ve belli bir bağlamda bu kavramın bir terime dönüşmüş olduğu da iddia edilebilir, ancak Aristoteles için aphairesis götüren o ki negatif teolojide sahip olduğu anlamlardan ve bağlamlardan oldukça uzaktır ve bu kavram eğer bir terim ise bu terimin terminolojisi negatif teoloji ile ilişki içinde kurulmaz ancak daha matematik, mantık gibi alanlarda ya da şeyler üzerine soyutlayıcı düşüncenin sınırları dâhilinde kalır. Bir başka örnek bu durumu daha da pekiştirir:

“Çünkü tüm zamanın ölçüsü olacak bir parça alındıkta, bu zaman içinde nesne bütün uzunluğu değil, uzunluğun belli nicelikte bir parçasını geçecektir (çünkü bütün uzunluğu zamanın hepsi içinde geçecek); yine ona eşit başka bir zaman parçasında başka bir uzunluğu geçecek, herbir zaman parçasında bu böyle gidecektir –[sonra alınan parçalar] başlangıçtakiyle eşit olsa da olmasa da, herbir parça sınırlı oldukça, önemli değil. Açık ki zaman ayrıldıkça, geçtikçe sonsuzluk ayrılmış-geçilmiş olmayacaktır, çünkü hem nicelik açısından hem de ‘kaç kez’ olması açısından sınırlı bir ayırma olacaktır. Dolayısıyla nesne sınırlı bir zaman içinde sonsuzu geçemeyecektir.”³⁹

Açıktır ki aphairesis Aristoteles’in yazıları içinde gerçekten de özellikle matematikçilerin ilgilendiği türde bir soyutlama⁴⁰ anlamındadır. Bunun yanı sıra bu terim aynı zamanda bir tür düşünsel çıkarma [eklemenin karşıtı olarak] ya da bölme [birleştirirmenin karşıtı olarak] ile ilgilidir,⁴¹ ya da toplamanın karşıtı olarak soyutlama ile.⁴² Hatta deneyimin bir karşıtı olarak bile yine soyutlama ile ilgilidir: “Niçin bir gencin

³⁸ [γίγνεται δὲ τὰ γιγνώμενα ἀπλῶς τὰ μὲν μετασχηματίζει, οἷον ἀνδριάς, τὰ δὲ προσθέσει, οἷον τὰ ἀξανάμενα, τὰ δ’ ἀφαιρέσει, οἷον ἐκ τοῦ λίθου ὁ Ἐρμῆς, τὰ δὲ συνθέσει, οἷον οἰκία, τὰ δ’ ἀλλοιώσει, οἷον τὰ τρεπόμενα κατὰ τὴν ὕλην.] Aristoteles, *Fizik*, Çev. Saffet Babür, YKY, İstanbul 1997, 190b 5-7.

³⁹ İlgili kısım: [ληφθέντος γὰρ τινος μέρους ὁ ἀναμετροῦσιν τὸν ὅλον χρόνον, ἐν τούτῳ ποσόν τι διέξεισιν τοῦ μεγέθους καὶ οὐχ ὅλον (ἐν γὰρ τῷ παντὶ τὸ ὅλον), καὶ πάλιν ἐν τῷ ἴσῳ ἄλλο, καὶ ἐν ἐκάστῳ ὁμοίως, εἴτε ἴσον εἴτε ἄνισον τῷ ἕξ ἀρχῆς· διαφέρει γὰρ οὐδέν, εἰ μόνον πεπερασμένον ἔκαστον· δηλον γὰρ ὡς ἀναιρουμένου τοῦ χρόνου τὸ ἄπειρον οὐκ ἀναιρεθήσεται, πεπερασμένης τῆς ἀφαιρέσεως γιγνομένης καὶ τῷ ποσῷ καὶ τῷ ποσάκις· ὥστ’ οὐ δίεισιν ἐν πεπερασμένῳ χρόνῳ τὸ ἄπειρον.] Türkçesi için bkz. Aristoteles, *Fizik*, 238a 23-30.

⁴⁰ İlgili kısım: [καθάπερ δ’ ὁ μαθηματικὸς περὶ τὰ ἕξ ἀφαιρέσεως τὴν θεωρίαν ποιεῖται]. Türkçe çevirisi için bkz. Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996, 1061a 29; metnin farklı bir Türkçe çevirisi için bkz. Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Y. Gurur Sev, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2015.

⁴¹ İlgili kısım: [Τὸ δ’ ἄπειρον ἢ τὸ ἀδύνατον διελθεῖν τῷ μὴ πεφυκέναι διέναι, καθάπερ ἢ φωνὴ ἀόρατος, ἢ τὸ διέξοδον ἔχον ἀτελεύτητον, ἢ ὁ μόλις, ἢ ὁ πεφυκὸς ἔχειν μὴ ἔχει διέξοδον ἢ πέρας· ἔτι προσθέσει ἢ ἀφαιρέσει ἢ ἄμφω.] Türkçesi için bkz. Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, 1066a 35-1066b 1.

⁴² İlgili kısım: [εἰ γὰρ μὴ ἔστι τὰ πάθη παρὰ τὰς οὐσίας, οἷον κινούμενόν τι ἢ λευκόν, τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου τὸ λευκὸν πρότερον κατὰ τὸν λόγον ἀλλ’ οὐ κατὰ τὴν οὐσίαν· οὐ γὰρ ἐνδέχεται εἶναι κεχωρισμένον ἀλλ’ αἰεὶ ἅμα τῷ συνόλω ἐστίν (σύνολον δὲ λέγω τὸν ἀνθρώπον τὸν λευκόν), ὥστε φανερόν ἐστι οὔτε τὸ ἕξ ἀφαιρέσεως πρότερον οὔτε τὸ ἐκ προσθέσεως ὕστερον· ἐκ προσθέσεως γὰρ τῷ λευκῷ ὁ λευκὸς ἀνθρώπος λέγεται.] Türkçesi için bkz. Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, 1077b 10.

matematikçi olabilmesine karşın bir bilge ya da doğa bilimcisi olamadığı araştırılmak istenebilir. Acaba biri soyutlamayla ilgili olduğu, ötekilerin ise deneyime dayanmasından ötürü mü?”⁴³ Aristoteles'in metinlerinde *aphairesis*'in anlam ve bağlamının geniş bir yelpazeye sahip olduğu söylenebilir ancak bu geniş yelpaze, bu terimin negatif teoloji içinde sahip olduğu anlamların hiçbirini içerir gözükmez. *Aphairesis* önemli bir kavramdır ancak bu önemi insan düşünmesinin, aklının sınırları dâhilinde belirlenir, negatif teolojide olduğu gibi bir tür “varlığın ötesindeki tanrıya, kutsallığı olanaksız ulaşımın olanağı” ile ilgisi yoktur. Aristoteles'te bu kavramın anlamı ve bağlamları değişiklik gösterse de, bu kavram yine de en temelde insanın düşünsel olarak soyutlama yetisinin matematik ve mantık içindeki işleyişi ile ilgilidir her zaman. Aristoteles'in başka bir çalışmasından bir diğer örnek yine paralel bir bağlam ve kullanım verir: “Matematikçilerin karşısına çıkan olanaksızlıklar doğa bilimcilerine de uyacaktır ama doğa bilimcilerinin karşılaştıkları olanaksızlıkların hepsiyle matematikçilerin de karşılaşmaları zorunlu değil, çünkü matematiksel nesnelere soyutlamaya, ayırmaya dayanıyor, doğa bilimine ait nesnelere ise eklemeye.”⁴⁴ *Aphairesis* bu anlamda soyutlamanın tam da bir soyutlama olarak bir tür eksiltme, çıkartma, azaltma, ayırma anlamlarını birincil olarak içerdiği bir çıkarsama, düşünme ve akıl yürütme eylemine karşılık gelir.⁴⁵ Tümelere bile çalışmayan ancak matematiksel soyut nesnelere bilinebilirliği ile ilgili olan bir tür soyutlama; duyulabilir nesnelere soyut nesnelere bir tür ayırmaya dair düşünme pratiği ile ilişkili olan ya da düşünsel olarak asıl olanı [*primary*] ona eklenenlerden ya da ondan sonra gelenlerden izole etmeye dair olan bir soyutlama; ya da en basit olarak bir tür eksiltme ile iki şey arasında bir seçim yaparak durumu bire indirgemenin bir yolu olarak soyutlama.⁴⁶ Ancak tüm bu bağlamlara sahip olsa da, *aphairesis*, daha sonra negatif teoloji içinde sahip olduğu tını ve bağlama Aristoteles terminolojisi içinde sahip değildir.⁴⁷ Benzer bir anlam, bağlam ve kullanım alanı farklılığının *apophasis* için geçerli olup olmadığı şimdi karşı karşıya olunan sorunsaldır. Aristoteles'in metinlerinde *apophasis*'in kullanım anlamları ve bağlamlarının negatif teoloji içinde bu

⁴³ [ἢ ὅτι τὰ μὲν δι' ἀφαιρέσεώς ἐστιν, τῶν δ' αἰ ἀρχαὶ εἰς ἐμπειρίας· καὶ τὰ μὲν οὐ πιστεύουσιν οἱ νέοι ἀλλὰ λέγουσιν, τῶν δὲ τὸ τί ἐστιν οὐκ ἄδηλον] Bkz. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2012, 1142a 18; Bir diğer Türkçe çeviri için bkz. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Zeki Özcan, Sentez Yayıncılık, Ankara 2014.

⁴⁴ [Ὅσα δὲ περὶ τῶν φυσικῶν σωμάτων ἀδύνατα συμβαίνει λέγειν τοῖς ποιοῦσι τὰς ἀτόμους γραμμάς, ἐπὶ μικρὸν θεωρήσωμεν καὶ νῦν· τὰ μὲν γὰρ ἐπ' ἐκείνων ἀδύνατα συμβαίνοντα καὶ τοῖς φυσικοῖς ἀκολουθήσει, τὰ δὲ τούτοις ἐπ' ἐκείνων οὐκ ἄπαντα διὰ τὸ τὰ μὲν εἰς ἀφαιρέσεως λέγεσθαι, τὰ μαθηματικά, τὰ δὲ φυσικὰ ἐκ προσθέσεως.] Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, Çev. Saffet Babür, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, 299a 15-20.

⁴⁵ *Aphairesis*'in kasıtlı bir tür dikkat etmeme [selective inattention] olarak kısa bir açıklaması için bkz. Frank A. Lewis, *Substance and Predication in Aristotle*, Cambridge University Press, New York 1991, s. 307.

⁴⁶ J. van Rijen, *Aspects of Aristotle's Logic of Modalities*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1989, s. 160.

⁴⁷ Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Francis E. Peters, *Greek Philosophical Terms: A Historical Lexicon*, New York University Press, New York 1967, s. 6 ve 20-21.

terimin [*apophasis*'in] kullanım anlamları ve bağlamlarından ne kadar farklı olduğu [ya da farklı olup olmadığı] bu terimin kendi tarihsel değişimi ve evrimine yönelik daha geniş bir yelpaze sunabilir. Bu anlamda şimdi bu kavramın, terimin Aristoteles'in metinlerinde geçtiği yerleri incelemek gerekir.

Apophasis

Aristoteles bir şeyin olmasının olası olmasının ne anlama geldiği, olası olanın ne olduğu üzerine konuşurken kullanır bu terimi: “‘Olası olan’ın böyle olduğu, evetlemeleri ve çelişik değillemelerinden açık: ‘Bulunması olası değil’, ‘bulunması olanaksız’, ‘bulunmaması zorunlu’ aynı şeydir veya birbirine uyar; dolayısıyla çelişikleri de, ‘bulunması olası’, ‘bulunması olanaksız değil’, ‘bulunmaması zorunlu değil’ aynı şeydir veya birbirine uyar; çünkü evetlemesi veya değillemesi her nesneye ilişkin geçerli.”⁴⁸ Apophasis bir değillemedir, evetlemenin karşıtı olarak bir değilleme. Burada *kataphasis* ve *apophasis* arasındaki karşıtlığa paralel [ya da bu karşıtlığın zaten kendisi de olan] bir tür ikililik söz konusudur.⁴⁹ Negatif teolojide *apophasis*; *kataphasis*'in karşıtı olmasından da öte *kataphasis*'in erişemediği bir kutsallık alanına erişebilmesi amacıyla ondan daha öte ve üstün bir öge idi. *Kataphasis*'in herhangi bir tür metafiziksel ya da doğaüstü bir tınısı bulunmazken, *apophasis* bu anlamda olağan olanın ötesinde işleyen, bu alana nüfuz eden ya da en azından bu alana yakınlaşan bir yapıya sahipti. Aristoteles için ise görünen o ki *apophasis* yine mantık kapsamı içinde, insanın şeylere dair düşünmesinde ve söylemesinin bir tür pratiği ya da eylemi olarak bulunmaktadır ve tam da *kataphasis*'in karşıtıdır.⁵⁰ Aristoteles'in çalışmalarında *apophasis* bu anlamda bir tür değilleme, olumsuzlama olarak bulunur ve negatif teoloji ile doğrudan ilişkisi kurulabilecek bir bağlama sahip değildir. Aristoteles'in çalışmalarında bu terimin izinin sürülmesi bu durumu daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Örneğin; “Alınan öncüllerle hiçbir tasım oluşmaz, evrildiklerindeyse yine öncekiyle aynı tasım oluşacak. İmdi şu açık: Küçük uç veya her iki öncül değilleme olarak öne sürüldüğünde, ya bir

⁴⁸ [ὅτι δὲ τοῦτ' ἔστι τὸ ἐνδεχόμενον, φανερόν ἔκ τε τῶν ἀποφάσεων καὶ τῶν καταφάσεων τῶν ἀντικειμένων· τὸ γὰρ οὐκ ἐνδέχεται ὑπάρχειν καὶ ἀδύνατον ὑπάρχειν καὶ ἀνάγκη μὴ ὑπάρχειν ἤτοι ταῦτ' ἔστιν ἢ ἀκολουθεῖ ἀλλήλοις, ὥστε καὶ τὰ ἀντικείμενα, τὸ ἐνδέχεται ὑπάρχειν καὶ οὐκ ἀδύνατον ὑπάρχειν καὶ οὐκ ἀνάγκη μὴ ὑπάρχειν, ἤτοι ταῦτ' ἔστιν ἢ ἀκολουθοῦντα ἀλλήλοις· κατὰ παντὸς γὰρ ἡ φάσις ἢ ἡ ἀπόφασις.] Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, Çev. Ali Houshiary, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, 32a 22.

⁴⁹ Bu ikililiğin kapsamına ilişkin bir açıklama için bkz. Troels Engberg-Pedersen, *Aristotle's Theory of Moral Insight*, Oxford University Press, New York 2002, s. 137.

⁵⁰ Özellikle *Birinci Çözümlemeler* ve *İkinci Çözümlemeler* çerçevesinde düşünüldüğünde, bu terimin [ya da bu terim ile aynı kökene ve yapıya sahip terimler] bağlamı ve anlamı bu türden bir değilleme olarak şekillenmiştir. İlgili yerler için bkz. Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, 36b 39 ve 52b 33; Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, 82b 4.

tasım oluşmaz ya da oluşur fakat tam olmaz; çünkü zorunlu sonuç evirmeden çıkar.”⁵¹ Aristoteles için apophasis bu anlamda bir önermenin ya da ifadenin olumsuzlanması veya olumsuzuna işaret eder.⁵² Burada *phasis* [assertion; önerme], *kataphasis* [affirmation; doğrulama, ifade, tasdik, onay, olumlu önerme], *apophanesis* [predication, statement; hüküm, yargı, ifade, söz, beyan, laf, demeç, söylem], ve *apophasis* [denial, negation, refutation; inkâr, reddetme, olumsuzlama, değilleme, negasyon] arasındaki farklar ve ilişkiler apophasis'in ne olduğunu belirler.⁵³ Apophasis bu bağlamda hem *sterēsis*'e [yokluk, eksiklik, olumsuzlama, olmayış, yoksunluk] anlam olarak mantık çerçevesi içinde yaklaşır⁵⁴ hem de kataphasis ile mutlak bir zıtlık içerisinde [bazen sadece mantık alanında değil ancak yasal ve hukuksal olanla da ilişkili olarak] kendi anlamını ve bağlamını kurar.⁵⁵

Bu durum elbette Aristoteles'te *apophasis* teriminin önemsiz olduğuna yönünde yorumlanmamalıdır, tam tersine oldukça temel öneme ve yere sahiptir [ancak bu önemi, negatif teoloji içinde daha sonra sahip olacağı bağlam ile doğrudan ilişkili değildir], o kadar ki sayılar bile sürekliliğin *apophasis*'e uğraması ile algılanır: “Gerçekte bütün bu belirlenimleri bir hareketle algılamaktayız: Büyüklüğü ve ardından şekli de bir hareketle algılıyoruz, çünkü şekil belli bir büyüklüktür; hareketsiz nesne hareketin yokluğuyla; sayı, sürekliliğin inkârıyla ve de özel duyulurlarıyla algılanır.”⁵⁶ Burada inkâr olarak çevrilen kelime *apophasis*'tir ve açık bir şekilde ortaya koyar ki Aristoteles düşünmesi içinde apophasis'in çok temel ve önemli bir yeri vardır.⁵⁷ Hatta söylenebilir ki Aristoteles'in düşünmesi içinde [özellikle *sterēsis* kavramı ile birlikte düşünüldü-

⁵¹ [φανερὸν οὖν ὅτι τῆς ἀποφάσεως τιθεμένης πρὸς τὸ ἔλαττον ἄκρον ἢ πρὸς ἀμφοτέρους τὰς προτάσεις ἢ οὐ γίνεται συλλογισμὸς ἢ γίνεται μὲν ἄλλ' οὐ τέλειος· ἐκ γὰρ τῆς ἀντιστροφῆς περαίνεται τὸ ἀναγκαῖον.] Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, 33a 17.

⁵² Konuya ilişkin kısa bir açıklama için bkz. John David Gemmill Evans, *Aristotle's Concept of Dialectic*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 41.

⁵³ Bu öğeler arasındaki ilişkiye dair kısa bir açıklama için bkz. Nathan R. Colaner, *Aristotle on Knowledge of Nature and Modern Skepticism*, Lexington Books, Maryland 2015, s. 83.

⁵⁴ Aristoteles'te *sterēsis* ve *apophasis* arasındaki ilişkiye dair olarak bkz. Victor Caston, *Alexander of Aphrodisias: On Aristotle Prior Analytics: 1.8-13 (with 1.17, 36b35-37a31)*, Çev. Ian Mueller – Joshian Gould, Bloomsbury, London 2014, s. 147.

⁵⁵ Bu zıtlığa ilişkin bir açıklama için bkz. Kathy Eden, *Poetic and Legal Fiction in the Aristotelian Tradition*, Princeton University Press, New Jersey 1986, s. 83.

⁵⁶ [ἀλλὰ μὴν οὐδὲ τῶν κοινῶν οἷόν τ' εἶναι αἰσθητήριόν τι ἴδιον, ὧν ἐκάστη αἰσθήσει αἰσθανόμεθα κατὰ συμβεβηκός, οἷον κινήσεως, στάσεως, σχήματος, μεγέθους, ἀριθμοῦ· ταῦτα γὰρ πάντα [κινήσει] αἰσθανόμεθα, οἷον μέγεθος κινήσει (ὥστε καὶ σχῆμα· μέγεθος γὰρ τι τὸ σχῆμα), τὸ δ' ἡρεμοῦν τῷ μὴ κινεῖσθαι, ὁ δ' ἀριθμὸς τῇ ἀποφάσει τοῦ συνεχοῦς, καὶ τοῖς ἴδιοις (ἐκάστη γὰρ ἐν αἰσθάνεται αἰσθησίς)· ὥστε δηλονότι ἀδύνατον ὅπου οὐκ ἴδιαν αἰσθησιν εἶναι τούτων, οἷον κινήσεως· οἷτω γὰρ ἔσται ὥσπερ νῦν τῇ ὄψει τὸ γλυκὺ αἰσθανόμεθα· τοῦτο δ' ὅτι ἀμφοῖν ἔχοντες τυγχάνομεν αἰσθησιν, ἢ ὅταν συμπέσωσιν ἅμα γνωρίζομεν.] Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 425a 19.

⁵⁷ Konuya ilişkin bir yorum için bkz. Herman Parret, *The Aesthetics of Communication: Pragmatics and Beyond*, Springer-Science+Business Media, B.V., Dordrecht 1993, s. 44-46.

ğünde] olumsuzlamanın ve olmayışın oldukça kritik ve özsel bir yeri vardır.⁵⁸ Ancak bu özsel yere sahip olan *apophasis*'in teolojik *via negativa* ile doğrudan doğruya bir ilgisi yoktur, tıpkı negatif teoloji içinde *apophasis* ve *sterēsis* arasında olabildiğine derin bir uçurum olduğu gibi.⁵⁹ Aristoteles'te *apophasis* ve *sterēsis* arasındaki özsel ilişkide bulunan işlev ve anlam farklılıkları bile negatif teolojinin bu iki terime verdiği bağlam ile doğrudan ilgili değildir.

“Yoksunluk (*sterēsis*) bir anlamda (i) sahip olunması doğal olan bir şeye sahip ol<a>mayan için söylenir, onun için <o şeye> sahip olma doğal olmasa bile; sözgelişi bir bitkinin gözlerden yoksun olduğu söylenir. Bir anlamda ise, (ii) kendisi ya da cinsi için sahip olunması doğal olan şeye sahip ol<a>mayan <için söylenir>; sözgelişi kör bir adamın görmeden yoksun olmasıyla köstebeğinki farklıdır, biri cinsi gereği, diğeryse kendi gereği <görmeden yoksundur>. Dahası (iii) <bir şeye> sahip olması doğal olanın <o şeye> sahip olması doğal olduğu zaman <o şeye> sahip olmaması (nitekim körlük bir çeşit yoksunluktur, kör ise herhangi bir yaşta değil ama görmeye sahip olması doğal olduğu yaşta görmeye sahip değilse <kördür>), benzer şekilde, <bir şeye> sahip olmayı doğal kılan koşullar, aracılar, ilişkiler ve tarzda <o şeye> sahip ol<a>mama. Dahası (iv) bir şeyin zorla çekilip alınmasına da yoksunluk denir. Öte yandan (v) ‘a-’ önekinin kullanıldığı ne kadar değilleme varsa, o kadar çeşit yoksunluktan söz edebiliriz.”⁶⁰

Bu alıntıdan da görüleceği üzere bu iki terim [*apophasis* ve *sterēsis*] arasındaki ilişkide *apophasis* bir tür düşünme pratiği ya da eylemi olarak söz konusu iken *sterēsis* ise bir fiil ya da eyleme olarak değil ama yokluk, yoksunluk veya ironik bir şekilde en doğru tabir ile olmayış durumu olarak ortaya koyulur.

Apophasis'in Aristoteles düşünmesindeki önemine ve yerine dönülecek olunursa, açık bir şekilde söylenebilir ki Aristoteles için *apophasis*'in önemi sadece sayılarla ilişkili olarak bitmez, *apophasis* aynı zamanda maddenin de düşüncede bir fikir olarak ortaya çıkmasıyla ilgilidir: “O halde açık ki cins denen şeyle ilişkisinde, türlerin hiçbirini onunla aynı değildir; ne ondan türce başkadırlar (olması gerektiği gibi; nitekim madde değillemeyle açığa çıkar, cins ise cinsi olduğu söylenen şeyin maddesidir.”⁶¹ Aristoteles

⁵⁸ *Apophasis* ile yakından ilişkili olan *sterēsis* kavramını Heidegger, Aristoteles ontolojisinin temel bir kategorisi olarak görür, konuyla ilgili bir yorum için bkz. Walter A. Brogan, *Heidegger and Aristotle: The Twofoldness of Being*, State University of New York Press, New York 2005, s. 19.

⁵⁹ “*Apophasis* ile Dionyos'un eserleri içinde karşılaştığında, yargı-terimlerini olumsuzlayan bir yöntem olarak ortaya çıkmaz ama negatif yargı-terimlerini yoklaştırmacı [steretically] (izole edici) (privately) bir tarzdan ziyade ‘sahip olmaya-öte’ [hyperochically] (en üstün şekilde sahip olarak) (preeminently) tarzda yorumlama mantığı olarak ortaya çıkar.” Bkz. Timothy D. Knepper, *Negating Negation: Against the Apophatic Abandonment of the Dionysian Corpus*, s. 44. *Hyperochically* ve *steretically* terimlerine dair bir açıklama için bkz. s. 54.

⁶⁰ Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Y. Gurur Sev, 1022b 22-34.

⁶¹ Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, 1058a 23-25. İlgili kısmın tamamı için bkz. [τοῦτο ἄρα ἐστὶ τὸ ἐτέρους εἶναι τῶ εἶδει, τὸ ἐν ταῖσι γένει ὄντα ἐναντίωσιν ἔχειν ἄτομα ὄντα (ταῖτα δὲ τῶ εἶδει ὅσα μὴ ἔχει ἐναντίωσιν ἄτομα ὄντα)· ἐν γὰρ τῇ διαίρεσει καὶ ἐν τοῖς μεταξὺ γίγνονται ἐναντιώσεις πρὶν εἰς τὰ ἄτομα ἐλθεῖν· ὥστε φανερόν ἐστι πρὸς τὸ καλούμενον γένος οὔτε ταῖτων οὔτε ἕτερον τῶ εἶδει οὐθέν ἐστι τῶν ὡς γένους εἰδῶν (προσηκόντως· ἢ γὰρ ἕλη ἀποφάσει

için *apophasis* kavramı, her ne kadar Aristoteles düşünmesi içinde bir terime dönüşmüş olsa da, yine de bu terimin terminolojisi bu kavramın (*apophasis*'in) kavram olarak sahip olduğu *değilleme*, *olumsuzlama*, *inkâr*, *yadsıma*, *negasyon* gibi anlamlara oldukça yakın olarak kurulur ve şekillenir. Düşünmenin, mantığın, matematiğin, söylemin kendisiyle doğrudan ilişkili bir şekilde –her ne kadar bazen bağlamı daha önce ya da daha sonraki kısımlarda olduğundan daha geniş ya da dar olsa da– *değilleme* olarak apophasis.⁶² Aristoteles için *apophasis*'in kavramsal anlamı, Aristoteles terminolojisi içindeki terminolojik anlamı ve alışıl gelmiş anlamı birbirine olabildiğince yakındır ve bunların her biri birbirinden çikarsanabilir. Mantıkta bir önermenin niteliğini belirten

δηλοῦται, τὸ δὲ γένος ἴλη οὐ λέγεται γένος – μὴ ὡς τὸ τῶν Ἡρακλειδῶν ἀλλ' ὡς τὸ ἐν τῇ φύσει), οὐδὲ πρὸς τὰ μὴ ἐν ταύτῳ γένει, ἀλλὰ διοίσει τῷ γένει ἐκείνων, εἶδει δὲ τῶν ἐν ταύτῳ γένει.]

⁶² Aristoteles'in metinlerinden birkaç örnek vermek gerekirse: (1) [ἐπ' ἐνίων μὲν οὐκ ὀνόματα κεῖται τοῖς ἀνὰ μέσον, οἷον λευκοῦ καὶ μέλανος τὸ φαιδὸν καὶ ἄχρον· ἐπ' ἐνίων δὲ ὀνόματα μὲν οὐκ εὔπορον τὸ ἀνὰ μέσον ἀποδοῦναι, τῇ δὲ ἐκατέρου τῶν ἄκρων ἀποφάσει τὸ ἀνὰ μέσον ὀρίζεται, οἷον τὸ οὔτε ἀγαθὸν οὔτε κακὸν καὶ οὔτε δίκαιον οὔτε ἄδικον.] “O halde kimilerinde orta terimin adı var, sözgelisi akla karanlık griyle açık sarı; kimilerinde ise orta terime ad vermek pek kolay olmuyor uçlardan her ikisinin değillesiyle orta terim belirleniyor: Örneğin ‘ne iyi ne de kötü’ ya da ‘ne doğru ne de eğri’ gibi.” Bkz. Aristoteles, *Kategoriler*, Çev. Saffet Babür, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2016, 12a 23; (2) [ἐπὶ δὲ γε τῆς καταφάσεως καὶ τῆς ἀποφάσεως αἰεὶ, εἴαν τε ἢ εἴαν τε μὴ ἢ, τὸ μὲν ἕτερον ἔσται ψευδὸς τὸ δὲ ἕτερον ἀληθές· τὸ γὰρ νοσεῖν Σωκράτη καὶ τὸ μὴ νοσεῖν Σωκράτη, ὄντος τε αὐτοῦ φανερόν ὅτι τὸ ἕτερον αὐτῶν ἀληθές ἢ ψευδὸς, καὶ μὴ ὄντος ὁμοίως· τὸ μὲν γὰρ νοσεῖν μὴ ὄντος ψευδὸς, τὸ δὲ μὴ νοσεῖν ἀληθές· ὥστε ἐπὶ μόνων τούτων ἴδιον ἂν εἴη τὸ αἰεὶ θάτερον αὐτῶν ἀληθές ἢ ψευδὸς εἶναι, ὅσα ὡς κατάφασιν καὶ ἀπόφασιν ἀντίκειται.] “Sokrates varsa ikisinden birinin doğru ya da yanlış olması zorunlu değil. –Sokrates hepten yoksa hem onun görmeye iye olması hem de kör olması, her ikisi de yanlış olur. Oysa evetlemeyle değillemede, olsa da olmasa da hep biri yanlış öteki doğru olacak.” Aristoteles, *Kategoriler*, 13b 28; (3) [ἔστι δ' ἢ φαντασία ἕτερον φάσεως καὶ ἀποφάσεως· συμπλοκὴ γὰρ νοημάτων ἔστι τὸ ἀληθές ἢ ψευδὸς.] “Çünkü imgeler maddi olmamaları istisna edilirse duyumlamalara benzer. Bununla birlikte imgeleme, iddiadan ve yadsımadan ayırdır; çünkü doğruyu ve yanlışını oluşturmak için kavramların bir kombinasyonu gerekir.” Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 432a 11; (4) [Ἀντικεισθαι μὲν οὐκ ἀποφάσει λέγω ἀντιφατικῶς τὴν τὸ καθόλου σημαίνουσαν τῷ αὐτῷ ὅτι οὐ καθόλου, οἷον πᾶς ἄνθρωπος λευκός – οὐ πᾶς ἄνθρωπος λευκός, οὐδεὶς ἄνθρωπος λευκός – ἔστι τις ἄνθρωπος λευκός· ἐναντίως δὲ τὴν τοῦ καθόλου ἀποφάσει καὶ τὴν τοῦ καθόλου ἀπόφασιν, οἷον πᾶς ἄνθρωπος δίκαιος – οὐδεὶς ἄνθρωπος δίκαιος.] “Bir evetlemenin bir değillemeyle çelişmeli olarak karşı olması dediğim şu: Bir nesneyi bütünsel kaplamıyla almayan bir değillemenin karşı olması.” Aristoteles, *Yorum Üzerine*, Çev. Saffet Babür, İmge Kitabevi, Ankara 1996, 17b 17. Yine *Yorum Üzerine* içinde bkz. 18a 8, 18b 27, 19b 1 ve 20a 33; (5) [ἔστι γὰρ τι καθ' οὐκ ἀποφάσει τούτων ἕκαστον, ὃ τὸ εἶναι ἕτερον καὶ τῶν κατηγοριῶν ἐκάστη (τὰ μὲν γὰρ ἄλλα τῆς οὐσίας ἀποφάσει, αἴτη δὲ τῆς ἴλης), ὥστε τὸ ἕτερον καθ' αὐτὸ οὔτε τι οὔτε ποσὸν οὔτε ἄλλο οὐδὲν ἔστιν· οὐδὲ δὴ αἰ ἀποφάσεις, καὶ γὰρ αὐταὶ ὑπάρξουσιν κατὰ συμβεβηκός.] “Maddeden, kendi gereği nesne, nicelik, ya da varolanı belirlediği söylenen diğer <kategorilerden> biri olmayana kastediyorum. Zira bunların her birini kendisinde taşıyan ve var olmak bakımından da kategorilerin her birinden farklı olan bir şey var. Nitekim diğerleri ouşalara yüklenirken, bu ise maddeye <yüklenir>. O halde en uçtaki, kendi gereği ne nesne, ne nicelik, ne de başka bir şeydir. Ne de <bunların> değillemeleri, zira bunlar da ilineksel olarak bulunur.” Aristoteles, *Metafizik*, Çev. Y. Gurur Sev, 1029a 20-27. Yine *Metafizik* içinde bkz. 990b 13, 1003b 10, 1004a 14, 1007a 9, 1007a 25, 1008a 6, 1008a 10, 1017a 33, 1046b 13, 1062a 22, 1073a 16 ve 1079a 10.

bir apophasis, sadece mantıkta değil ancak ontoloji içinde de bir şeyin oluyor olmasına, olmamasına işaret eden öge olarak *apophasis* ve bir tür reddetme, inkâr etme [bir mahkemedeki bir duruşma sırasında belki de] olarak *apophasis*. Bunların hepsi Aristoteles'in apophasis'i içinde yer alır. Ancak hiçbiri negatif teolojide apophasis'in sahip olduğu bağlama doğrudan doğruya işaret eder türde değildir.

Elbette burada bir eleştiri olarak bu iki terimin eğer bir tür köken araştırması yapılacaksa çok daha geriye gidilmesi gerektiği söylenebilir. Bu eleştiri, haklı olduğu kadar doğrudur ve yerindedir de. Gerçekten de apophasis ve apohairesis kelimeleri temelinde Platon'da, Parmenides'te, Anaksimandros'ta veya Herakleitos'ta bir tür araştırma yapılabilirdi. Zira bu dört düşünürde de negatif teoloji içinde kendine yer bulmuş düşünme pratiklerinin izleri mevcuttur. Ve belki de bu kelimeler de gerçekten bu düşünürlerin eserleri içerisinde bulunabilir [ve bulunmaktadır da aslında]. Ancak özellikle presokratiklerin düşündüklerine ve söylediklerine yönelik bir bağlam sorunu olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Önemli olan Herakleitos'un fragmanlarında apophasis ya da apohairesis kelimelerini bulmak değil ancak bu kelimelerin hangi bağlamlarda söylendiğinin de mevcut olmasının gerekliliğidir. Aristoteles'in kendi metinlerinde bu gerekli bağlamlar yeterince mevcut olduğu için en çok Aristoteles'e kadar geri gidilebilmektedir. Zira örneğin presokratiklerin düşüncelerinin durumu, yine başka bir düşünür –bu düşünür en ilk yine Aristoteles olmaktadır tesadüf bu ki– tarafından şekillendirilmiş, belli bir bağlama oturtulmuş şekilde bir aracı ile günümüze ulaşmıştır.

Bu anlamda Aristoteles'in felsefe tarihçisi olarak nasıl biri olduğuna [daha doğru bir ifade ile, kendisinden önceki düşünürlere dair sunduğu bilgiler açısından güvenilir biri olup olmadığına] ilişkin şu tartışma⁶³ burada önemsenmelidir:

“Aristoteles tarihsel olgularla hiç ilgilenmemiştir. O kendi felsefe sistemini inşa etmiş ve kendisinden önce gelen kişiler sadece bu inşa sırasında bir materyal olarak iş gördüğü sürece onu ilgilendirmiştir. O kendi sisteminin son ve kati olduğunu düşünmüş ve bu yüzden de kendisinden önceki tüm düşünürler buna uygun olarak gruplandırılmış ve aktarılmıştır. Bu inanca sahip olarak, kendisinden öncekilerin sadece detaylı görüşleri değil ama aynı zamanda temel eğilimlerini de yeniden şekillendirmekte veya konu ve anlam açısından çarpıtmaktan ya da doktrinlerin bu doktrinleri oluşturanlar için bir anlam ifade etmeyeceği ancak kendisi için bir anlamı olan sözde içeriklerini açık bir şekilde dile getirmekten çekinmemiştir.”⁶⁴

Bu anlamda sorun sadece apophasis ve apohairesis terimlerinin kökenlerine yönelik bir araştırma için değil ama herhangi bir Grek teriminin kökenine dair bir araştırma

⁶³ Bu tartışmanın ilk olarak ortaya çıktığı yer için bkz. Wegner Jaeger, *Aristoteles; Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1923, s. 1-53. Metnin İngilizce çevirisi için bkz. Wegner Jaeger, *Aristotle: Fundamentals of the History of His Development*, Çev. Richard Robinson, Clarendon Press, Oxford 1934.

⁶⁴ J. B. McDiarmid, “Theophrastus on the Presocratic Causes”, *Harvard Classical Studies*, Cilt: 61, 1953, s. 86.

yapmak için söz konusudur. Eğer örneğin Herakleitos'un sözlerinin bağlamları Aristoteles tarafından oluşturularak ortaya koyuluyorsa o zaman Herakleitos'un sözlerinin içinde *apophasis* ya da *aphairesis* kelimelerinin geçmesinin bu kelimelerin kökenine dair bir araştırmada doğru düzgün hiçbir özsel kullanımı olamaz. Herakleitos üzerinden konuşan Aristoteles olduktan sonra Herakleitos'un ağzından *apophasis* ya da *aphairesis* kelimelerinin çıkmasının bu kelimelerin kökensel olarak anlam ve bağlamlarını belirleme konusunda çok az önemi vardır. Elbette Aristoteles'in kendisinden önceki düşünürlerin görüşlerini ne derece kendi açısından yorumlayarak aktardığı, ne derece bu görüşleri bozunuma uğrattığı da önemli bir tartışma konusudur ve bu konuda farklı görüşler vardır.

Bu türden asla çözümlenemeyecek olan, açmazdaki bir tartışmanın varlığı söz konusu iken, Aristoteles önceki düşünürlerde bu makalede yapılmaya çalışıldığı şekilde bir tür terminoloji ve anlamsal köken arayışı yapılması her zaman belli sorunlara ve sallantılı zeminlere sahip olacaktır. Ancak daha önce de söylenildiği gibi, söz konusu *apophasis* ve *aphairesis* olduğunda zaten bu türden bir presokratiklere uğramak anlamsızdır zira herhangi bir bağlam ve anlam ağının oluşabileceği sıklıkta ve yoğunlukta bulunmamaktadır bu iki terim de, ilk kez Aristoteles'te bu denli önemli ve oturmuş terminolojik bir anlama sahip şekilde ortaya çıkmışlardır.

Sonuç

Bu makalede temelde iki şey yapılmaya çalışıldı: (1) İncelenen *apophasis* ve *aphairesis* terimlerinin negatif teoloji (özellikle Pseudo-Dionysos Areopagita'nın eserlerinde ortaya çıktığı hâliyle) içindeki bağlam ve anlam sınırlarını belirlemek, bu terimlerin neyi kastettiğini ortaya koymak; ve (2) bu iki terimin Aristoteles'in metinleri içinde hangi anlamlarda kullanıldığı incelenerek bu kullanımların negatif teoloji içinde bu iki terimin sahip olduğu anlamları doğrudan şekillendiren bir etkiye ya da ilişkiye sahip olup olmadığını bulmak. Görünen o ki her ne kadar hem negatif teoloji terminolojisi içinde hem de Aristoteles terminolojisi içinde bu iki kelime, kavram spesifik anlamlara ve önemli, özsel yerlere sahip olmuş olsalar da doğrudan aralarında bir öncekinin bir sonrakini şekillendirdiği güçte bir ilişki bulunmamaktadır. Aristoteles'in metinleri ve düşünceleri içinde elbette negatif teolojiye ilişkin öğeler bulunmaktadır ve Aristoteles'in bu anlamda negatif teoloji ile ilişkisi de kurulabilir, ancak bu ilişki içinde *apophasis* ve *aphairesis* güçlü öğeler olarak bulunamaz. Bu iki terim, görüldü ki negatif teoloji içinde sahip oldukları özel tınıya Aristoteles'te sahip değildir [her ne kadar Aristoteles düşünmesi içinde de oldukça özsel, önemli terimler olsa da].

KAYNAKLAR

- Alain Rey; *Essays on Terminology*, Çev. Juan C. Sager, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia.
- Aristoteles; *Anima / Ruh Üzerine I*, Çev. Celal Gürbüz, Ara Yayıncılık, Ankara 1990.
- ; *Anima / Ruh Üzerine II*, Çev. Celal Gürbüz, Ara Yayıncılık, Ankara 1992.
- ; *Birinci Çözümlemeler*, Çev. Ali Houshiary, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.
- ; *Fizik*, Çev. Saffet Babür, YKY, İstanbul 1997.
- ; *Gökyüzü Üzerine*, Çev. Saffet Babür, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1997.
- ; *İkinci Çözümlemeler*, Çev. Ali Houshiary, YKY, İstanbul 2005.
- ; *Kategoriler*, Çev. Saffet Babür, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2016.
- ; *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996.
- ; *Metafizik*, Çev. Y. Gurur Sev, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2015.
- ; *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2012.
- ; *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Zeki Özcan, Sentez Yayıncılık, Ankara 2014.
- ; *Ruh Üzerine*, Çev. Zeki Özcan, Sentez Yayıncılık, Ankara 2014.
- ; *Yorum Üzerine*, Çev. Saffet Babür, İmge Kitabevi, Ankara 1996.
- Bernard McGinn; “Mystical Language in Meister Eckhart and His Disciples”, *Medieval Mystical Theology*, Cilt: 21, Sayı: 2, 2012.
- Charles M. Stang; *Apophasis and Pseudonymity in Dionysius the Areopagite: “No Longer I”*, Oxford University Press, New York 2012.
- Chris Boesel – Catherine Keller; “Introduction”, *Apophatic Bodies: Negative Theology, Incarnation and Relationality*, Ed. Chris Boesel – Catherine Keller, Fordham University Press, New York 2010.
- David Henderson; *Apophatic Elements in the Theory and Practice of Psychoanalysis: Pseudo-Dionysos and C. G. Jung*, Routledge, New York 2014.
- Deirdre Carabine; *The Unknown God: Negative Theology in the Platonic Tradition: Plato to Eriugena*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 1995.
- Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*, Ed. Barbara Cassin, Çev. Steven Rendall, Christian Hubert, Jeffrey Mehlman, Nathanael Stein, Michael Syrotinski, Çeviri Ed. Emily Apter, Jacques Lezra, Michael Wood, Princeton University Press, New Jersey 2014.
- Francis E. Peters; *Greek Philosophical Terms: A Historical Lexicon*, New York University Press, New York 1967.
- Frank A. Lewis; *Substance and Predication in Aristotle*, Cambridge University Press, New York 1991.
- Frank Robert Palmer; *Semantics*, Cambridge University Press, New York 1997.
- Giovanni Reale; *The Concept of First Philosophy and the Unity of the Metaphysics of Aristotle*, Çev. John R. Catan, State University of New York Press, New York 1980.
- Gregory P. Rocca; *Speaking the Incomprehensible God: Thomas Aquinas on the Interplay of Positive and Negative Theology*, The Catholic University of America Press, Washington, D.C. 2004.
- H. G. Liddell-R. Scott; *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, 9. Baskı, Oxford 1996.
- Harry Wolfson; *Studies in the History of Philosophy and Religion*, 1. Cilt, Ed. I. Twersky ve G. H. Williams, Harvard University Press, Cambridge 1973.
- Herman Parret; *The Aesthetics of Communication: Pragmatics and Beyond*, Springer-Science+Business Media, B.V., Dordrecht 1993.
- J. B. McDiarmid; “Theophrastus on the Presocratic Causes”, *Harvard Classical Studies*, Cilt: 61, 1953.

- J. van Rijen; *Aspects of Aristotle's Logic of Modalities*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1989.
- Jens Allwood – Lars-Gunnar Andersson – Osten Dahl; *Logic in Linguistics*, Cambridge University Press 1997.
- Joep Lameer; *Al-Fārābī and Aristotelian Syllogistics: Greek Theory and Islamic Practice*, E. J. Brill, Leiden 1994.
- John David Gemmill Evans; *Aristotle's Concept of Dialectic*, Cambridge University Press, New York 2010.
- Kathy Eden; *Poetic and Legal Fiction in the Aristotelian Tradition*, Princeton University Press, New Jersey 1986.
- Lieven Boeve; "Postmodernism and Negative Theology: The A/Theology of the 'Open Narrative'", *Bijdragen, Tijdschrift voor filosofie en Theologie*, Sayı: 58, 1997.
- Maria Teresa Cabré; *Terminology: Theory, Methods, and Applications*, Çev. Janet Ann DeCesaris, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam-Philadelphia.
- Martin Heidegger; *Grundbegriffe der Aristotelischen Philosophie, Gesamtausgabe Band 18*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main 2002.
- Nathan R. Colaner; *Aristotle on Knowledge of Nature and Modern Skepticism*, Lexington Books, Maryland 2015.
- Nicholas Banner; *The Power of the Unsaid: Philosophic Silence in Plotinus*, University of Exeter, Felsefe Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.
- Pierre Hadot; *Ruhani Açıştırmalar ve Antik Felsefe*, Çev. Kübra Gürkan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Raoul Mortley; *From Word to Silence: The Way of Negation, Christian and Greek*, 2. Cilt, Peter Hanstein Verlag GmbH, Frankfurt am Main 1986.
- Richard G. Geldard; *Remembering Heraclitus*, Lindisfarne Books, Virginia 2000.
- Saint Augustine; *On Christian Doctrine, The Works of Aurelius Augustine Bishop of Hippo*, 9. Cilt, Çev. Professor J. F. Shaw, T & T Clark Pub., Edinburg 1873.
- Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi; *Opera Omnia: Post Lovaniensium Theologorum Recensionem, Monachorum Ordinis Sancti Benedicti*, 5. Cilt, Editio Parisina Altera, Emendata et Aucta, Apud Gaume Fratres Bibliopolas, Paris 1837.
- Timothy D. Knepper; "Techniques and Rules of Ineffability in the Dionysian Corpus", *Logic in Orthodox Christian Thinking*, Ed. Andrew Schumann, Ontos Verlag, Heusenstamm 2013.
- ; *Negating Negation: Against the Apophatic Abandonment of the Dionysian Corpus*, Cascade Books, Wipf and Stock Pub., Oregon 2014.
- Troels Engberg-Pedersen; *Aristotle's Theory of Moral Insight*, Oxford University Press, New York 2002.
- Victor Caston; *Alexander of Aphrodisias: On Aristotle Prior Analytics: 1.8-13 (with 1.17, 36b35-37a31)*, Çev. Ian Mueller – Joshian Gould, Bloomsbury, London 2014.
- Walter A. Brogan; *Heidegger and Aristotle: The Twofoldness of Being*, State University of New York Press, New York 2005.
- Wegner Jaeger; *Aristoteles; Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1923, s. 1-53.
- ; *Aristotle: Fundamentals of the History of His Development*, Çev. Richard Robinson, Clarendon Press, Oxford 1934.
- William Franke; "Praising the Unsayable: An Apophatic Defense of Metaphysics on the Basis of Neoplatonic Parmenides Commentaries", *Epoché*, Cilt: 13, Sayı: 1, Güz 2006
- ; *On What Cannot Be Said: Apophatic Discourses in Philosophy, Religion, Literature, and the Arts*, 2. Cilt: Modern and Contemporary Transformations, University of Notre Dame Press, Indiana 2007.